

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“DÖVLƏT BORCUNUN YARATDIĞI NƏTİCƏLƏRİN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MODELİNİN İŞLƏNMƏSİ VƏ ONUN TƏHLİLİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Qafarlı Xaliq Əbülfəz oğlu

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **20__-ci il**

“DÖVLƏT BORCUNUN YARATDIĞI NƏTİCƏLƏRİN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MODELİNİN İŞLƏNMƏSİ VƏ ONUN TƏHLİLİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 İqtisadiyyat
İxtisaslaşma: Ekonometriya
Qrup:76

Magistrant:
Qafarlı Xaliq Əbülfəz oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.d., prof. Həsənli Yadulla Həmdulla oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Hümbətova Suqra İnqilab qızı
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKI – 2021

Elm andı

Mən, Qafarlı Xaliq Əbülfəz oğlu and içirəm ki, “Dövlət borcunun yaratdığı nəticələrin qiymətləndirilməsi modelinin işlənməsi və onun təhlili” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

DÖVLƏT BORCUNUN YARATDIĞI NƏTİCƏLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MODELİNİN İŞLƏNMƏSİ VƏ ONUN TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Dünyada hazırdakı dövlət borclarının miqdarı tarix boyunca heç vaxt olmadığı qədər yüksəkdir. Dövlət borclarının getdikcə daha da çoxalması, borcların gəlirləri dəfələrlə üstələməsi bir çox dövləti riskli hala gətirmişdir. Bəzi ölkələrin dövlət borcu o qədər çoxalır ki, defolt etməyə məcbur olurlar. Bu ilə dövlətin investorlar qarşısında və beynəlxalq təşkilatlar qarşısında etibarlarını itirirlər.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycan iqtisadiyyatında dövlət borclarının təsirlərini əvvəl başqa ölkələr üçün istifadə olunmuş modelləri nəzərə alaraq təhlil etmək, nəticələri ölçməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatda ekonometrik tənliklərdən və təsviri statistikələrdən istifadə olunmuşdur. Ekonometrik modellər zaman sıraları analizinə əsaslanır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin aparılması zamanı əsas informasiya mənbəyi kimi yerli və xarici müəlliflərin ədəbiyyatlarından, elmi əsərlərindən həmçinin, mövzu ilə əlaqəli olaraq Dünya Bankının məlumat bazasından, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin və Mərkəzi bankın məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın əsas məhdudiyyətləri statistika ilə bağlıdır. Dövlət borclarının həcmi ilə bağlı əvvəlki illərə aid ətraflı statistikaların əlçatanlığının çətinliyi tədqiqat işini çətinləşdirir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dövlət borclarının yaratdığı nəticələrin təhlili bir çox ölkə üzrə aparılmışdır. Bu dissertasiya işində isə həmin təhlil metodlarına baxış keçirilərək Azərbaycan iqtisadiyyatına uyğun model seçilmiş və təhlil olunmuşdur.

Dissertasiya işindən əldə edilmiş nəticələrə əsasən Azərbaycanda dövlət borclarının artımı investisiya qoyuluşlarına statistik əhəmiyyətli təsir göstərir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiya işindən əldə edilmiş nəticələr dövlətin büdcə siyasətində, dövlət borclarının idarə olunmasında istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: dövlət borcları, investisiya qoyuluşları, dayanıqlı inkişaf, sabillik

ASSESSMENT OF MODELS ON GOVERNMENT DEBT AND ITS CONSEQUENCES

SUMMARY

The actuality of the subject: The amount of public debt in the world has never been higher. The growing public debt and the fact that the debt has repeatedly exceeded revenues have put many countries at risk. In some countries, public debt is so high that they are forced to default. With this, the state loses its credibility in the eyes of investors and international entrepreneurs.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation is to analyze the impact of public debt on the economy of Azerbaijan, taking into account the models previously used for other countries, to measure the results.

Used research methods: The study used econometric equations and descriptive statistics. Econometric models are based on time series analysis.

The information base of the research: Literature and scientific works of local and foreign authors, as well as the World Bank database, as well as data from the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan and the Central Bank were used as the main sources of information during the dissertation work.

Restrictions of research: The main limitations of the study are related to statistics. The difficulty of accessing detailed statistics on public debt in previous years complicates the research.

The novelty and practical results of investigation: The analysis of the effects of public debt has been conducted in many countries. In this dissertation, these analysis methods were reviewed, a model was selected and analyzed in accordance with the Azerbaijani economy.

Scientific-practical significance of results: According to the results of the dissertation, the growth of public debt in Azerbaijan has a statistically significant impact on investment.

Places where the dissertation can be used: The results obtained from the dissertation can be used in the state budget policy, public debt management.

Keywords: public debt, investment, inflation, sustainable development, stability

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	7
I FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN FORMALAŞMASI VƏ DÖVLƏT BORCLARININ BÜDCƏNİN FORMALAŞMASINDA ROLU	10
1.1. Dövlət büdcəsi anlayışı, büdcə formalaşması.....	10
1.2. Dövlət gəlirləri və xərcləri, dövlət borclarının yaranması.....	16
1.3. Dövlət borclarının inkişaf dinamikası.....	23
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT BORCLKARININ NƏTİCƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	33
2.1. Azərbaycanda dövlət borclarının investisiya qoyuluşuna təsiri modeli üçün məlumat bazasının formalaşdırılması	32
2.2. Azərbaycanda dövlət borclarının inflyasiyaya təsiri modeli üçün məlumat bazasının formalaşdırılması	46
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MALİYYƏ SİYASƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ .	54
3.1. Azərbaycan Respublikasının büdcə-vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	56
3.2. Dövlətin maliyyə siyasətinin tənzimlənməsinə dair beynəlxalq təcrübənin Azərbaycan Respublikasına tətbiqi imkanları.....	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	66
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	68

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dövlət büdcəsinin formalaşması və dövlət borclarının idarə edilməsi məsələləri feodalizm dövrünün sonlarında ortaya çıxmışdır. Belə ki, monarxlara borc verən feodallar və digər maliyyəçilər sıx-sıx defoltla qarşılaşdıqları üçün bu tip borcların verilməsi azalmış və faiz dərəcələri artmışdır. Birləşmiş Krallıqda ilk mərkəzi bankın yaradılması ilə dövlət borcları rəsmiyyətə alındı və istiqrazlar azad bazarda alınıb satılmağa başlandı. Dövlət borclarının yaranmasının səbəbi dövlətin xərclərini qarşılıyaacaq qədər təbii ehtiyat istehsal etməməsi, və ya adekvat vergilərin toplanmaması nəticəsində yaranır.

Modern iqtisadiyyatda dövlət büdcə kəsrini bir neçə istiqamətdə bağlaya bilər. Bunlardan biri özəlləşdirmə siyasətidir ki, bu zaman dövlət mülkiyyətində olan əmlaklar, avadanlıqlar, şirkət səhmləri, və ya, digər növ aktivlər, o cümlədən, təbii resurslar özəl şirkətlərə və individuallara əksər hallarda hərrac vasitəsilə satılır, əldə edilən vəsait büdcə kəsrinin qapadılmasında istifadə olunur. Digər bir üsul dövlətin beynəlxalq valyuta qurumlarından maliyyələşməsidir ki, bu zaman kontraktın valyutası əsasən beynəlxalq valyutalarda olduğundan gələcək üçün ölkədə devalvasiya riskini nəzərə alıqda təhlükəli sayıla bilər. Amma bəzi ölkələr sırf maliyyə sektorunu gücləndirmək, investorların ölkənin gələcəyinə inamını təyin etmək üçün Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı ilə əməkdaşlıq edib kredit götürürlər. Dövlət borclanmasının ən yaygın yolu dövlət istiqrazlarıdır. İstiqrazlar yerli və ya beynəlxalq valyutada buraxıla bilər. İstiqrazlar ilkin olaraq müəyyən faiz dərəcəsi ilə bir və ya bir neçə illik buraxılsa da, onların əsl dəyərini azad bazar təyin edir.

Dövlət borclarının iqtisadiyyata təsiri ona görə önəmlidir ki, ölkənin iqtisadi siyasəti və dayanıqlılığı dövlətin ölkədə etdiyi xərclərdən, investisiyalardan asılıdır. Yüksək büdcə ilə dövlət ölkə ərazisində biznes mühitini, infrastrukturunu gücləndirərək yeni investisiyalar cəlb edə bilər. Dövlət eyni zamanda birbaşa bizneslərə dəstək ola bilər.

Bundan əlavə olaraq dayanıqlı büdcəyə malik dövlət icraedici və məhkəmə strukturlarında insan resurslarını inkişaf etdirərək təhlükəsizliyə və qanunun aliliyinə nail ola bilər ki, bu da investorların ən çox önəm verdiyi xüsusiyyətlərdəndir. Bütün bu ehtiyacları qarşılamaq üçün dövlətin aldığı borclar özünü iqtisadiyyatda mənfi və müsbət nəticələrə gətirib çıxarır. Bu nəticələrin ölçülməsi və analiz edilməsi bütün ölkələr üçün vacib və qaçınılmazdır. Sözügedən tədqiqatın işlənmə səbəbi dünyada aparılan dövlət borclarının iqtisadiyyata təsiri mövzusunda araşdırmalarda istifadə olunan ekonometrik modellərin tədqiqi və onların elmi-nəzəri əsaslarının araşdırılması, həmin modellərin bəzilərinin Azərbaycan üzərində tətbiqi, ölçülməsi, lazımi dəyişikliklər edilməklə yeni modellərin qurulmasından ibarətdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Qeyd olunan mövzu dünya miqyasında çox aktual olsa da, mövzu ətrafında olan modellərin Azərbaycanda tətbiqi barədə geniş araşdırma aparılmamışdır. Azərbaycanda yeni yaranan Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Dövlət Borcunun və Maliyyə Öhdəliklərinin İdarə Edilməsi Agentliyi və onun gələcək siyasəti üçün də bu mövzu faydalı və ehtiyac duyulan mövzudur. Azərbaycanda dövlət borclarının iqtisadiyyatda yaratdığı təsirlərə, eləcə də investisiya və inflyasiyaya təsiri öyrənilməklə dayanıqlı inkişaf və dayanıqlı borclanma əsasında iqtisadi böyümə planı həyata keçirilə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Qeyd olunan tədqiqatın başlıca vəzifələri mövzunu əhatə edən məlumatların toplanması, mövzunun geniş izahı, problemlərin araşdırılması və ölkəmizə uyğun modellərin seçilib analiz edilməsidir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı dövlət borclarının yaratdığı təsir modellərinin araşdırılmasıdır. Dövlət borclarının iqtisadiyyata təsiri barədə dünyanın müxtəlif ölkələrində çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış, müxtəlif ekonometrik modellər tətbiq edilmişdir. Lakin, bu modellərin analizi və Azərbaycanda tətbiqi barədə tədqiqat işi aparılmamışdır. Bu tədqiqat işində qeyd edilən təhlillər aparılır və modellər tətbiq edilir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işində tədqiqat mövzusunda daha çox kəmiyyət tədqiqat metodundan istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı statistik göstəricilərdən, qrafiklərdən istifadə edilməklə mövcud vəziyyət izah edilmişdir. Analiz zamanı isə ekonometrik tənliklərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın aparılması zamanı lazım olan məlumatların hamısı rəsmi mənbələrdən alınmışdır. Veri bazası kimi Dünya bankının data bankından, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankından, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyindən və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın əsas məhdudiyyəti məlumat bazasının uzun illəri əhatə etməməsidir. Tədqiqat zamanı sadəcə son dövrlərin məlumatlarından istifadə etmək olur. Halbuki, eyni tədqiqat ABŞ iqtisadiyyatı üzərində aparılanda daha böyük informasiyadan istifadə olunub. Təhlillərin əhatə dövrünün az olması analizin də tutarlılığını sual altında qoyur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat əvvəllər bir neçə ölkədə o ölkələrin dövlət borclarının iqtisadiyyata təsirlərinin ölçülməsi üçün istifadə edilmişdir. Bu dissertasiya işində esi ölçüm modelləri Azərbaycan iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılaraq Azərbaycanda dövlət borclarının yaratdığı nəticələr analiz edilir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat işində sadalanan elmi – praktiki məlumatlar sözügedən mövzu ətrafında çox sayda elmi ədəbiyyata və elmi nəzəriyyələrə əsaslanır. Bu mövzunun tədqiq olunmasından hasil olunan nəticələr Azərbaycanda dövlət borclarının yaratdığı nəticələri ölçmək üçün əhəmiyyətli sayılır. Belə tədqiqatların hər ölkədə aparılması əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, hökumətlər büdcələrini doğru idarə etmək, iqtisadi stabilliyi saxlamaq, dayanıqlı inkişafı təmin etməlidirlər. Dayanıqlı inkişafın təmini maliyyə stabilliyindən keçir ki, bu da dövlətin fiskal siyasətindən təsirlənir.

I FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN FORMALAŞMASI VƏ DÖVLƏT BORCLARININ BÜDCƏ FORMALAŞMASINDAKI ROLU

1.1. Dövlət büdcəsi anlayışı, büdcə formalaşması

Dövlət bir ölkənin idarəetmə strukturudur və idarəetmə sisteminin işləməsi üçün dövlətin büdcəyə ehtiyacı vardır. Qədim dövrlərdə dövlət büdcəsi qəbilə başçısının və ya monarxın şəxsi xəzinəsindən ibarət olmuşdur. Lakin dünya müasirləşdikcə dövlət büdcəsi anlayışı da dəyişməyə inkişaf etməyə başladı. Əvvəllər dövlət büdcəsinin formalaşmasında vergilər və digər dövlətlərdən müharibə nəticəsində alınan qənimətlər əsas rol oynayır. Vergilərin əsas yükü feodallar və kəndlilər üzərində, o cümlədən, fərqli dinlərin mənsubları üzərində tətbiq edilirdi. Müharibədən yığılan qənimətlər isə büdcəyə transfer olur, orada yeni müharibələr üçün, və ya dövlətin mənafeyi üçün xərclənirdi.

Dövlət büdcəsinin və ya dövlətin böyük və ya kiçik olması həmin dövlətin siyasi ideoloji psixologiyasından irəli gəlir. Azad bazarı dəstəkləyən kapitalizmdə dövlət və onun büdcəsi kiçik olur və iqtisadi proseslərdən mümkün qədər kənarında durur. Kommunist rejimdə isə bütün iqtisadiyyat dövlətə məxsus olur, investisiyaları, iqtisadi fəaliyyət istiqamətlərini, hər şeyi dövlət təyin edir. Hər iki sistemin mənfi və müsbət cəhətləri var.

Kapitalizmin ən qatı hökm sürdüyü ölkələrdə dövlət iqtisadiyyata qarışmır. Bu tip dövlət quruluşlarında özəl sektorun gücü dövlətin gücündən daha çox olur. Layihələr özəl sektor tərəfindən keçirilir, təhsil müəssisələrinin əksəriyyəti özəl olur, xəstəxanalar dövlətə yox şirkətlərə mənsub olur. Hər şey özəl sektorun əlində olduğu üçün dövlətin bəzi xərclərinə ehtiyac az olur, və ya ümumiyyətlə ehtiyac olmur. Özəl sektorun böyüklüyü və azadlığı iqtisadiyyatdakı səmərəliliyi artırır, istehsalatda maya dəyəri aşağı düşür. Bununla yanaşı vergilərin az olması səbəbilə ölkəyə investisiya çox

edilir və işsizlik azalır. Kapitalizmdə azad ticarət olduğu üçün insanlar yerli və xarici məhsullar arasında seçim edə bilər. Bazarda qiymətləri isə Adam Smithin nəzəriyyəsinə kimi “görünməz əl” (Smith, 1759) tənzimləyir. Bu tip iqtisadi sistemdə iqtisadi nəzəriyyənin təməllərində olduğu kimi ixtisaslaşma gedir, hər ölkə rəqabətlik cəhətdən ən güclü olduğu məhsulu istehsal edir və bir-birinə sataraq ticarətin yaratmış olduğu səmərəlilikdən yararlanırlar. Tam azad ticarət reallıqda yoxdur, olması üçün isə hazırki dövrdə ölkələrin çoxunun lehinə olmadığı üçün qəbul edilmir.

Saf kapitalizm cazibədar görünsə də, bəzi problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, təhsil və səhiyyəyə, təhlükəsizliyə dövlət büdcə ayırmadığı üçün insanların bərabər fürsətlər hüququ, sağlam yaşamaq hüququ, təhlükəsizlik hüququ kölgə altında qalır, bu isə cəmiyyətdə ictimai çöküşə, xaosa gətirib çıxara bilər. Səhiyyə sistemi özəl sektorda olduqda səhiyyə böhranının yaranma riskinin çox olmasına baxmayaraq, sığorta sektorunun inkişaf etməsi insanların tibbi sığorta əldə etməsi işləri nisbətən yüngülləşdirir. Təhsildə isə genişmiqyaslı tələbə kreditləri insanları təhsili alıb, pulunu sonra ödəməsinə imkan yaradır. Lakin tələbə kreditin çox əlçatan olması da təhsil sektorunda inflyasiya yaradır və tələbələr məzun olduqları zaman borclarını ödəyəcək qədər əməkhaqqı almadıqda çətin həyat keçirirlər. Digər bir problem bu ölkələrdə volatilliyin yüksək olması deməkdir (Yang, 2011). Belə ki, investorlar həmişə pul qazanacaqları yerə ən qısa zamanda yatırım edir, pul itirəcəkləri yerdən isə ən qısa zamanda pullarını çəkmək istəyirlər. Bu səbəbdən bəzən bir sektorda şişmə, ardınca partlama baş verir. Buna misal kimi ABŞ-ın ipoteka bazarını götürə bilərik. İpoteka kreditlərinin ikinci əl bazarda satılma imkanı və asan şərtlərdən dolayı hər kəsin ipoteka krediti ala bilməsi evlərə olan tələbatı artırır, evlərin qiymətində yüksəlişə səbəb olurdu. Banklar da bu yüksəlişin daimi olacağını fərz edərək, kredit defolt olsa belə evi satıb pullarını bərpa edə biləcəkləri üçün daha çox kredit verirdilər. Lakin 2007-2008 qlobal maliyyə böhranı məhv bu sektorda qiymətlər barədə bədbin fikirlərdən yaranan kəskin ucuzlaşma ilə

başladı. ABŞ Federal Rezervin vəziyyətə əvvəlcədən müdaxilə etməməsi, bu problemi bazarın öhdəliyinə buraxması nəyinki ABŞ, bütün dünyada maliyyə qurumlarında böyük krizə gətirib çıxardı. Yunanıstan, Portuqaliya kimi ölkələr hələ də həmin böhranın təsirindən çıxıb bilməyiblər. Başqa bir problem isə çox azad olan bazarda antiinhisar siyasəti olmayan bazarda monopoliyalar yaranır və sonra bu monopoliyalar bazarda istədikləri qiyməti tətbiq edib səmərəliliyi poza bilərlər.

Dövlətin büdcəsinin ən çox olduğu, dövlətin hər şeyə nəzarət etdiyi sistem kommunizmdir ki, burada ölkənin bütün gəlirləri dövlət büdcəsinə aid olur. Bu rejimdə dövlət bütün bizneslərin sahibi kimi çıxış edir. Belə iqtisadi strukturda dövlət büdcəsi çox böyük olur və dövlət hər şeyin məsuliyyətini daşıyır. Təhsil sistemi, səhiyyə sistemi, iqtisadi inkişaf, işsizlik səviyyəsi, yoxsulluq səviyyəsi, infrastruktur, təhlükəsizlik və s. birbaşa dövlətin nəzarətində və icraatında olur. Bu formada dövlət büdcəsinin böyük olması, dövlət xərclərinin geniş və əhatəli olmasının müsbət cəhətləri var. Hamı eyni təhsil imkanına sahib olduğu üçün insanlara bərabər imkanlar yaradır. Kapitalizmdə bəzi insanlar çox varlanarkən bəzi insanlar çox kasıblayır, lakin kommunizmdə gəlirin təkrar bölüşdürülməsi olduğu üçün insanların gəlirlərində böyük fərq olmur. Bu isə cəmiyyətdə bərabərliyi təmin edir. Lakin bu tip iqtisadi modeldə hər şeyi dövlət etdiyi üçün mənfəət ön planda olmur və bizneslər istənilən səmərəliliyi vermir. Bundan əlavə, dövlət hər şeyə sahib olduğu üçün insanların həyatına aid qərarları da verir. Məsələn, Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı dövründə hamı eyni əqidədə yaşamağa məcbur edilirdi.

İqtisadçıların dövlət borcu ətrafındakı fikirləri tarixən demək olar ki, üst üstə düşməyib. Dövlət borcunu "insanların nə vaxtsa kəşf etdiyi bəla" kimi qiymətləndirənlər bu elmin klassik tərəfini təmsil edənlərin çox olduğu halda, digər qrup iqtisadçılar dövlət borcunu ölkə iqtisadiyyatının inkişafını stimullaşdıran vasitə kimi dəyərləndirirlər. Klassik iqtisadçılardan A. Smit, D. Rikardo borcun var olmasına qarşı iddiaları olub. Onların sözlərinə görə, bu dövlətin üzərinə çox böyük yüküdür.

Onlar həmçinin bu borc məbləğlərinin geri qaytarılmaması və nəticədə ölkədə iqtisadi vəziyyətin daha da pis olması ehtimalının olduğunu da inkar etməmişlərdir. Dövlət borcunun iqtisadi sistemə təsir edən vasitə kimi görülən nəzəriyyəyə nümunə olaraq Keynsin nəzəriyyəsini göstərə bilərik. Bu nəzəriyyəni müdafiə edənlərin sözlərinə görə, büdcə kəsiri dövlət iqtisadiyyatı üçün pis vəziyyət deyil, əksinə, iqtisadi sistemin fəaliyyətini təşviq edir.

İqtisadi fikrin inkişafının davam etdirilən tarixi təhlillərə görə borc yükü problemi tam olaraq borclanmanın zəruriliyi məsələsində deyil, hansı məbləğdə borc arxasınca qaçmaq lazım olmasında və bunun hansı iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarmasındadır. Birmənalı demək olmaz ki, borc yükü kimin üzərindədir, lakin nəzərə alsaq ki, iqtisadçıların böyük hissəsi borcun iqtisadiyyata təsiri olduğunu qəbul edirlər, o zaman borcların idarə olunması sferasında müttəfiqli siyasətin həyata keçirilməsinin makroiqtisadi siyasətin etibarlı aləti olması nəticəsinə gələ bilərik. Bu da öz növbəsində, doğru və məqsədyönlü istifadə olunması ölkənin investisiya kredit reytingini yüksəltməyə təkan verəcəkdir.

Əksəriyyət dövlətlər yalnız öz maliyyə resurslarına etibar edərək milli iqtisadiyyatın yüksəlişi üçün dövlət büdcəsi kəsrinin bağlanması, sosial-iqtisadi dəyişikliklərin barədə iddia etmək olmaz ki, ölkədə iqtisadi vəziyyət daha pisə doğru gedir. Əksinə, cəlb edilmiş borc vəsaitlərini effektiv şəkildə sərf edərək onu iqtisadi vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılması və vacib sosial problemlərin həll olunmasına yönəltməklə məqsədli şəkildə ölkəyə fayda vermək olar.

Müəyyən layihələri reallaşdırmaq üçün dövlətin lazım olan vəsaiti olmadıqda beynəlxalq maliyyə-kredit və digər kredit təşkilatları ilə müqavilə bağlamaqla ölkədə reallaşdırılan iqtisadi islahatlara dəstək olunması və ayrı-ayrı önəmli hesab edilən layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün müvafiq qaydada hökumət zəmanətləri verilir. Belə ki, həmin il dövlət büdcəsində tələb olunan miqdarda vəsait olmadıqda hökumət zəmanətlə borc alır və gələcək illərin büdcəsində bu borcun bağlanması üçün vəsait

proqnozlaşdırılır. Dövlət investisiya proqramlarına əsasən dövlət zəmanətinin verilməsi məsələsinə baxılır və Maliyyə Nazirliyi və digər aidiyyatı orqanlar tərəfindən kreditlə təmin edilməsi layihələr üzrə texniki iqtisadi əsaslandırılmalara və kredit sazişinin şərtlərinə uyğun olaraq rəy verilir.

Borc məhfumu iqtisadi münasibətlər sisteminin vacib bir hissəsi olmaqla, iqtisadi anlayışlar toplusuna daxildir. Borc vəsaitlərindən istifadəyə görə meydana gələn borc münasibətləri iqtisadi münasibətlər sisteminin bir alt sistemi kimi fəaliyyət göstərir. Borc özü də iqtisadi kateqoriya olaraq bir iqtisadi fəaliyyət subyektinin digərinə qaytarmalı olduğu vəsaitlərin cəmi kimi başa düşülür.

Dövlət borclanma hallarında hüquqi, fiziki şəxslər və digər təşkilatlarla qənaətlə topladığı vəsaiti özünə cəlb edir və buna uyğun olaraq borcun müddəti sona çatdıqda geri qaytarır. Buna görə borclanma həm dövlətə əlavə gəlir formalaşdırır, həm də dövlət xərclərini çoxaldır. Dövləti borclanmağa vadar edən əsas amil dövlətin vacib xərclərini tam maliyyələşdirmək zərurətidir. Bu xərclər heçdə həmişə vergilər və digər dövlət gəliri ilə formalaşdırıla bilmir. Çünki dövlətin vergi və digər ənənəvi gəlirlərinin çoxaldılmasına müəyyən limiti vardır. Bu limir nə qədər geniş olsa da, elə dövlət xərcləri ortaya çıxır ki, gəlirlər bunun üçün kifayət etmir, hər nə qədər də “az vergi - çox borc”, “çox vergi - az borclanma” anlayışı olsa da bu fikir təcrübədə həmişə özünü göstərmir.

Dövlətin borclanması və borcların idarə edilməsi də dövlət xərcləri və gəlirləri kimi onun maliyyə siyasətinin əsas hissəsini təşkil edir. Dövlət borcalmaları ölkəmizin iqtisadi yüksəlişinə təkan verən proqramların reallaşmasını təşkil etmək, dövlətin büdcə kəsirini bağlamaq, investisiyaları maliyyələşdirmək və respublikamızın qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər mövzuların həlli ilə bağlı məsələləri reallaşdırılır. Dünya ölkələrinin, onların milli iqtisadiyyatlarının əməkdaşlıq proseslərinin artması zamanı xarici dövlət borcunun iqtisadiyyatın inkişafına təsiri prosesləri və bütün bunlardan formalaşan iqtisadi proseslərin öyrənilməsi daha da xüsusi önəm kəsb edir.

Ümumiyyətlə, borcla iqtisadi sistemin bir-birinə təsiri məsələlərinin öyrənilməsində əsas olaraq, borcun çoxalması ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqə nəzərdən keçirilməsinin vacib əhəmiyyəti vardır. Bir neçə hallarda burada borcun hüdudu ilə iqtisadi yüksəlişin ölçüsü olaraq kəmiyyət və mütləq keyfiyyətlər növbəti plan olaraq görülür. İqtisadi artım ilə borc artımı arasındakı optimal nisbətə müəyyənləşdirilməsi məcmuu milli məhsulun yüksəlməsi səviyyəsi baxımından tədqiq olunur. İqtisadi artımın hüdudu nə qədər çox və borca görə faiz dərəcələri nə qədər aşağı olarsa, dövlət xərclərini ödəmək üçün cəlb etdiyi borc ehtiyatlarından bir o qədər effektiv istifadə edə bilər. Burada borc artımı ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqənin klassik modelindən söhbət gedir ki, daxili məhsulla xarici borcun səviyyəsi, artımı arasındakı münasibətə diqqət yetirilir və borcun çoxalma səviyyəsi iqtisadi artımla əlaqəli olaraq diqqətə alınır. Hər bir ölkənin iqtisadi gücünün dəyərləndirilməsində əsas səbəblərindən biri olaraq ÜDM-in həcmi təyin edilir. Bu göstərici ölkənin iqtisadi artım tempinin aşkarlanmasında da mühüm rol oynayır. Vacib makroiqtisadi göstəricilərdən biri olan ÜDM sadəcə ölkənin müasir iqtisadi artım səviyyəsini deyil, həm də onun milli iqtisadi sisteminin strukturunu, kənd təsərrüfatının sahələrinin fəaliyyət effektivliyini, ölkənin dünya iqtisadi sisteminə qarşılıqlı bağlılıq proseslərində iştirak imkanlarını da özündə cəmləşdirə bilər.

1.2. Dövlət gəlirləri və xərcləri, dövlət borclarının yaranması

Dövlət büdcəsi müxtəlif növ gəlirlərdən və xərclərdən ibarət böyük fonddur. Büdcənin xərcləri istiqaməti hökumət tərəfindən müəyyənləşdirilir. Keçmiş dövrlərdən fərqli olaraq, müasir dövrdə dövlətin missiyası çoxşaxəli və mürəkkəbdir. Dövlət sərhədləri qorunmalı, təhlükəsizliyi və əmin-amanlığı təmin etməli, qanunların işləməsi üçün lazımi addımları atmalı, asayışı qorunmalı, həssas əhali qrupuna yardım etməli, təhsil və səhiyyəni qurub inkişaf etdirməli, yollar çəkdirməli, infrastruktur qurmalı, proqramlar həyata keçirməli və bunlarla paralel olaraq inkişaf yönümlü uğurlu fiskal siyasət yeritməlidir. Bütün bu sadalananların baş tutması üçün dövlət büdcəsinə böyük məbləğdə pul gəlməsi lazımdır. Əksər dövlətlər büdcəni əhalidən və bizneslərdən toplanan müxtəlif növ vergilər, gömrük rüsumları, dövlət xidməti rüsumları, cərimələr hesabına yaradır. Bəzi dövlətlər yuxarıda sadalananlardan əlavə bizneslə də məşğuldur. Bu zaman dövlət ya bəzi şirkətlərin bir qism səhmlərinə sahib olur, yada şirkətin qurucusu və sahibi kimi çıxış edir. Lakin, dövlətin malik olduğu bütün bizneslər dövlət büdcəsinə xidmət etmir. Bəzi publik hüquqi şəxslər var ki, bu qurumların missiyası xalqa xidmət etməkdir. Bu qurumlar öz xərclərini qarşılıyaq qədər xidmət haqqı ilə kifayətlənirlər. Digər qeyri-kommersial bizneslər isə nəqliyyat və rabitədir. Bu istiqamətdə də dövlət şirkətləri mənfəət maksimallaşdırmağa çalışırlar. Lakin dövlətin bəzən böyük və gəlirli biznesləri də olur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında SOCAR, AZAL və s. kimi böyük və yüksək gəlirli, həm də yüksək yatırımlı bizneslərdən gələn dividendlər dövlət büdcəsinə daxil olur. 2020-ci ildə Azərbaycanda dövlətə aid olan bütün səhmlər Azərbaycan İnvestisiya Holdingi ətrafında birləşdirildi. Lakin, dünya təcrübəsindən onu demək olar ki, dövlət bizneslə məşğul olduğu zaman səmərəlilik nisbətən aşağı olur və həmin biznes rəqabətə dayanıqlılıq baxımından zəif olur.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərindən biri də təbii resursların istismarından gələn puldur. Hazırda Azərbaycanda hasil edilən neft və qaz üçün xarici şirkətlər müqavilə

əsasında Azərbaycana müəyyən məbləğdə ödəniş edir. Lakin hökumət oradan gələn gəlirləri dövlət büdcəsinə qatmamaq üçün 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu təsis edildi. Fondun əsas məqsədi Neftdən gələn gəlirləri büdcədən kənar toplayıb təkrar investisiyaya yönəltmək, gəlirləri artırıb gələcək nəsillərin istifadəsinə ötürməkdir. Fondun digər missiyaları dövlət büdcəsinə yardım etmək və iqtisadi böhran zamanı fond büdcəsindən böhrandan çıxış məqsədilə istifadə etməkdir. 2020-ci ildə Azərbaycanın Qarabağı azad etməsi ilə dağıdılmış rayonların yenidən qurulması layihələri də Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun maliyyələşdirməsi ilə olacaq.

Dövlət büdcəsinin digər bir gəlir mənbəyi isə, məbləğ olaraq az olsa da, faiz gəlirləridir. Dövlətlər bir-birlərinə razılaşıdırılmış faizlərlə kredit verir və zamanla onları geri alırlar. Aldıqları məbləğdən əlavə isə faiz qazanmış olurlar.

Dövlətin xərcləri çox geniş və mürəkkəb olur. Dövlətin başlıca xərclərindən biri ölkədə təhlükəsizliyin qorunmasıdır. Bu məqsədlə dövlət ordu və polis təşkilatı yaradır, onları silah-sursat və maliyyə ilə təmin edir. Bununla yanaşı dövlət məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarının maliyyələşməsinə də edir. Cəmiyyətdə asayişin qorunması üçün işə alınan polislərdən, ədalətli qərar verərək qanunun aliliyinə xidmət etməsi üçün yaradılan məhkəmə orqanlarına qədər hamısı dövlət büdcəsinin xərcləri siyahısındadır.

Dövlət xərclərinin digər bir istiqaməti qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması xərcləridir ki, bu da vacib və çox xərc tələb edən istiqamətdir. Bütün hökumət və digər dövlət qurumlarının infrastrukturunu, əməkhaqqı və s. büdcədə böyük yer tutur. Dövlət qurumları dövlət xidmətlərini göstərir, ölkənin diplomatiyasını və iqtisadi siyasətini təmin edir. Bununla yanaşı yerli icra hakimiyyəti orqanları dövlət büdcəsi hesabına dövlət layihələrinin həyata keçirilməsini gerçəkləşdirir, əraziləri idarə edir.

Dövlət büdcəsinin xərclərinin istiqamətlərindən biri də səhiyyə sistemidir. Dövlət ölkə vətəndaşlarının səhhətini qorumaq üçün xəstəxanalar tikir, avadanlıqlar

alır, həkimləri işə cəlb edir. Dövlətin səhiyyə xərcləri zamanla az və ya çox miqdarda dəyişə bilər. Məsələn, 2020-ci ildə bütün dünyaya yayılan CoVid-19 virusu bütün ölkələrdə səhiyyə böhranı yaratdı və səhiyyə sisteminin nə qədər önəmli olduğunu xatırlatdı. Lakin güclü səhiyyə sisteminə, müasir tibbi avadanlıqlara sahib olmaq üçün böyük dövlət büdcəsinə ehtiyac vardır.

Dövlət büdcəsi xərclərinin digər bir istiqaməti də təhsil və elm sahəsidir. Ölkənin dayanıqlı inkişafının və gələcək uğurlarının ən böyük qarantı elmi inkişaf və təhsilin gücüdür. Dövlət bütün kənd və şəhərlərdə məktəblər tikir, kitablarla və müəllimlərlə təmin edir. Universitetlərin maddi texniki təminatını qarşılıyır, ali təhsilə təşviq proqramları həyata keçirir, tələbələrə təqaüd verir. Bununla yanaşı, dövlət prioritet kimi gördüyü istiqamətlərdə tədqiqat və inkişaf proqramlarını maliyyələşdirir. Bu tədqiqat və inkişafa dəstək proqramları bəzən hansısa dövlət orqanına, bəzən isə özəl sektor tərəfindən aparılan layihəyə tətbiq edilir. Misal üçün Amerika Birləşmiş Ştatlarında dövlətin kosmik araşdırmalar istiqamətindəki xərclərinə baxa bilərik. Dövlət NASA-ya dəstək olmaqla yanaşı həm də SpaceX korporasiyasına da dəstək olur ki, kosmik tədqiqatlar sürətlə inkişaf etsin. Dövlətin təhsil və elm xərcləri büdcədə önəmli yer tutur.

Dövlətin ən əsas rollarından biri sosial təminatın qorunmasıdır. Pensiya verilməsi, işsizlərin işlə təmin olunana qədər təməl ehtiyaclarını qarşılıyacaq maliyyə yardımlarının edilməsi, özünüməşğulluq proqramlarının yaradılması və s. kimi ehtiyaclar dövlət tərəfindən qarşılır. Bu xərclərin bir qismi sosial ödənişlər hesabına, bir qismi isə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına qarşılır.

Digər bir dövlət xərci istiqaməti infraqurudur ki, bura yollar, nəqliyyat və kommunikasiya, şəhərsalma və s. aiddir. İnfraqurud xərcləri adətən yüksək olur, amma yaxşı infraqurudun yaradılması ölkə üçün həm əhalinin rifahı baxımından, həm turizm baxımından, həm də investisiyaların qoyulması baxımından faydalıdır. İnfraquruda edilən yatırımlar qalıcı və uzunmüddətli olur.

Yuxarıda sadalananlardan əlavə, ölkənin fiskal siyasəti dövlət büdcəsi hesabına aparılır. Fiskal siyasət Keynes iqtisadi nəzəriyyəsinin əsasında əmələ gələn iqtisadi siyasətdir. Dövlət vergiləri tənzimləməklə və xərclərinin miqdarını dəyişməklə iqtisadiyyata təsir edə bilər. Məsələn, ölkədə inflyasiya yüksəlsə, dövlət vergiləri artırmaqla iqtisadi aktivliyi zəiflədə, inflyasiyanın qarşısını ala bilər. Eləcə də ölkə iqtisadiyyatında durğunluq yaranarsa, işsizlik səviyyəsi yüksəlsə dövlət öz xərclərini genişləndirərək ümumi tələbatı artırmış, iqtisadi fəaliyyəti bərpa etmiş ola bilər.

Dövlət büdcəsinin formalaşması və istifadəsi mövzusunda büdcənin gəlir və xərclərindən bəhs edildi. Nəzəri olaraq dövlət gəlir əldə edib onu xərcləməklə öz fəaliyyətini davam etdirir. Praxtiki olaraq isə, dövlətin gəlirləri xərclərinə bərabər olmur. Əgər dövlətin gəlirləri xərclərindən çoxdursa bu zaman büdcə artığı yaranır və bu vəsait növbəti illərdə istifadə olunması üçün saxlanılır. Büdcədə artıq vəsaitin yaranması, əgər düzgün fiskal siyasət aparılıbsa, nə iqtisadiyyat üçün, nə də dövlət üçün zərərli deyil.

Bir çox hallarda dövlətin xərcləri gəlirlərindən çox olur. Bu zaman büdcə kəsiri yaranır. Dövlət bu xərcləri realizə etdiyi üçün defisiti hansısa yolla qarşılmalıdır. Dövlət belə hallarda iki formada kəsiri bağlaya bilər. Bunlardan biri dövlətə məxsus olan aktivlərin satışı hesabına əldə olunan vəsaitlərlə büdcəni bağlamaq, digəri isə borclanmaqdır. Dövlət borcları deyəndə nə başa düşülür?

Dövlət büdcə kəsirini bağlamaq məqsədi ilə yerli və xarici valyutalarda istiqrazlar çıxarır. Bu istiqrazlar investora müəyyən zaman ərzində əlavə faiz vəd edir. İstiqrazı alan qurum və ya şəxs onun tarixinin bitməsini gözləyə bilər, ya da onu başqa birinə sata bilər. Dövlət borclarının digər bir növü isə birbaşa başqa dövlətlərdən və ya beynəlxalq maliyyə qurumlarından alınan kreditlərdir. Bu kreditlərin məbləği adətən böyük olduğu üçün kredit verən tərəf vəsaitin istifadə istiqamətləri barədə dövlətdən bəzi vədlər alır. Sadalanan dövlət borclarından əlavə bir də dövlət öhdəlikləri var ki,

bunlar da dövlətə aid olan şirkətlərin dövlət qarantı ilə aldıkları borclardır. Əgər bu şirkətlər borclarını ödəyə bilməsələr həmin məbləğ dövlət borcuna çevriləcək.

İqtisadi fikrin inkişafının davam etdirilən tarixi təhlillərə görə borc yükü problemi tam olaraq borclanmanın zəruriliyi məsələsində deyil, hansı məbləğdə borc arxasınca qaçmaq lazım olmasında və bunun hansı iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarmasındadır. Birmənalı demək olmaz ki, borc yükü kimin üzərindədir, lakin nəzərə alsaq ki, iqtisadçıların böyük hissəsi borcun iqtisadiyyata təsiri olduğunu qəbul edirlər, o zaman borcların idarə olunması sferasında müttəfiqli siyasətin həyata keçirilməsinin makroiqtisadi siyasətin etibarlı aləti olması nəticəsinə gələ bilərik. Bu da öz növbəsində, doğru və məqsədyönlü istifadə olunması ölkənin investisiya kredit reytingini yüksəltməyə təkan verəcəkdir.

Əksəriyyət dövlətlər yalnız öz maliyyə resurslarına etibar edərək milli iqtisadiyyatın yüksəlişi üçün dövlət büdcəsi kəsrinin bağlanması, sosial-iqtisadi dəyişikliklərin barədə iddia etmək olmaz ki, ölkədə iqtisadi vəziyyət daha pisə doğru gedir. Əksinə, cəlb edilmiş borc vəsaitlərini effektiv şəkildə sərf edərək onu iqtisadi vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılması və vacib sosial problemlərin həll olunmasına yönəltməklə məqsədli şəkildə ölkəyə fayda vermək olar.

Müəyyən layihələri reallaşdırmaq üçün dövlətin lazım olan vəsaiti olmadıqda beynəlxalq maliyyə-kredit və digər kredit təşkilatları ilə müqavilə bağlamaqla ölkədə reallaşdırılan iqtisadi islahatlara dəstək olunması və ayrı-ayrı önəmli hesab edilən layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün müvafiq qaydada hökumət zəmanətləri verilir. Belə ki, həmin il dövlət büdcəsində tələb olunan miqdarda vəsait olmadıqda hökumət zəmanətlə borc alır və gələcək illərin büdcəsində bu borcun bağlanması üçün vəsait proqnozlaşdırılır. Dövlət investisiya proqramlarına əsasən dövlət zəmanətinin verilməsi məsələsinə baxılır və Maliyyə Nazirliyi və digər aidiyyəti orqanlar tərəfindən kreditlə təmin edilməsi layihələr üzrə texniki iqtisadi əsaslandırılmalara və kredit sazişinin şərtlərinə uyğun olaraq rəy verilir.

Dövlət borclarının stabilliyində də, artımında da müəyyən risklər mövcuddur. Bu riskləri aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Məzənnə riskləri: Məzənnə riskinin təhlili mövcud borc portfelində xarici valyutada olan öhdəliklərin xüsusi həcmnin yüksək olmasının ən böyük səbəbi daxili maliyyə bazarının borcalma tələblərini ödəmək potensialının azlığı və üzv olduğumuz maliyyə-kredit təşkilatlarından inkişaf məqsədli kreditlərin alınmasıdır. Milli valyutanın məzənnəsində yarana biləcək hər hansı bir dəyişikliyin nəticəsi olaraq dövlət borcunun həcmnin, həmçinin borca xidmət xərclərinin sürətlə artması riski həmişə nəzərdə saxlanılmalıdır. Lakin Azərbaycan Respublikasının neft gəlirlərinin, həmçinin də ehtiyat aktivlərinin böyük əksəriyyətinin ABŞ dollarında olması valyutada öhdəlik-aktiv balansının qorunduğu və xarici valyuta riskinin az olmasını deməkdir.

Faiz riskləri: Faiz riskinin təhlili ilə 2017-ci ildə ABŞ Federal Ehtiyatlar Sistemi hədəf faiz dərəcələrini artırmağa davam etdirməyə əsas vermişdir. Həmçinin, Birləşmiş Krallıqda inflyasiya dərəcəsinin hədəf göstəricisini ötməsinin nəticəsi olaraq İngiltərə Bankı faiz dərəcələrini 0,25 faizdən 0,5 faizə qaldırmışdır. Avropa Mərkəzi Bankı isə faiz dərəcələrini 0 səviyyəsində saxlamaqdadır. Lakin görünən odur ki, iqtisadi böyümə səbəbindən növbəti illərdə faiz dərəcələrinin artma ehtimalı göz önündə saxlanılmalıdır. Belə ki, faiz dərəcələrinin artması dəyişkən faiz dərəcələri ilə cəlb edilmiş kreditlər üzrə borca xidmət xərclərinin çoxalması ilə sonlana bilər.

Təkrar Maliyyələşmə riski: Təkrar maliyyələşmə riskinin təhlili 2017-ci ilin sonuna dövlət borcunun orta ödəniş müddəti (ATM) 6,1 il təşkil etmişdir ki, bu göstərici təkrar maliyyələşmə riski üzrə meyarlarla müqayisədə qənaətbəxş sayıla bilər.

Əməliyyat riskləri: Əməliyyat riskinin təhlili Əməliyyat riski dedikdə dövlət borcalarının idarə olunması zamanı daxilə baş verən proseslərdən, əməkdaşlardan və ya sistemlərdən asılı olaraq, yaxud kənar hadisələrin baş verməsindən ortaya çıxan risklər, həmçinin texnoloji risk, təşkilati risk və sair kənar risklər proqnozlaşdırılır. Belə ki, dövlət borclarının idarə olunması prosesində buraxılan bu

kimi səhvlər strategiyada təyin olunmuş hədəflərdən qırağa çıxma, nöqsan proqnozlaşdırmalara səbəb olmaqla, dövlət borclarının dayanıqlığına ciddi mənada təsir göstərə bilər.

1.3. Dövlət borclarının inkişaf dinamikası

Dövlət borclarının ölçülməsinin bir neçə üsulu var. Bu borclar dövlətin yerli valyutası ilə nominal göstərici, və ya beynəlxalq valyutalarla göstərici ola bilər. Lakin, dövlət borclarının göstərilməsinin ən yaygın üsulu borcun ümumi daxili məhsula nisbəti (debt-to-GDP) olaraq bilinir (Vestphal və Rother, 2011). Bu ölçüm yanaşması standardlaşdırma cəhətdən olduqca rahat göstəricidir. Bir dövlətin borcunun xalis miqdarı deyildikdə bu az və ya çox görünə bilər. Dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti ilə ifadə olunduqda isə daha sadə və anlaşılan olur. Dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti sadə göstərici olsa da, bu göstərici əslində dövlətin borc ödəmə qabiliyyətindən tam xəbər vermir. Ümumi daxili məhsul ölkə ərazisində istehsal olunan və satılan bütün məhsul və xidmətlərin cəmidir. Dövlət büdcəsi ÜDM-nin kiçik bir hissəsini təşkil edir, ona görə də, ÜDM-nin miqdarı dövlətin ödəmə qabiliyyətinin qarantı deyil. İki eyni ÜDM-ə sahib ölkənin dövlət gəlirləri bir-birindən çox böyük məbləğlə fərqlənə bilər. Ona görə də borcun ÜDM-ə nisbəti deyil, dövlət gəlirinin ÜDM-ə nisbəti daha standart və düzgün məlumat təqdim edir.

İnvestorları həmişə maraqlandıran cəhət dövlətin borclarını ödəmək barədə gördükləri tədbirlərdir. Bir dövlətin istiqrazını alanda investor gələcəkdə pulunu faizi ilə bərabər geri qaytarması barədə düşünür. Ona görə də beynəlxalq qurumlar, investorlar və hökumətlərin özü dövlət borcunun dinamikasını daimi analiz edir və vəziyyətin idarə olunmasını təmin edir.

Dövlətlər bəzən dövlət borclarını məsuliyyətsiz və ya qeyri-effektiv istifadəsi üzündən borclar artır. Dövlət borclarının artan tempə böyüməsi dövlətin borcların öhdəsindən gəlməyini get-gedə çətinləşdirir. Dövlət borcunu ödəyə bilmədikdə isə

defolt olur. Buna misal olaraq 2015-ci ildə Yunanistanın Beynəlxalq Valyuta Fonduna 1.6 milyard avro dəyərində borcunu qaytara bilməməsini göstərə bilərik. Əgər dövlət bir dəfə defolt olursa sonar investorlar həmin dövlətin istiqrazlarına inanmır və beləliklə dövlət gələcəkdə yenidən borclana bilmir, borclananda isə çox yüksək faizlərlə istiqrazlar buraxmalı olur. Yüksək faizli istiqrazlar alınıb satılır, lakin bu dəfə dövlətin borclarını ödəməsi daha da çətinləşir, hər dəfə borc alıb köhnə borcunu bağlayır.

Dünyada son illərdə dövlət borcları durmadan artmağa davam edir. Buna misal olaraq son 7 ildəki artımı göstərmək olar. 2013-cü ildə dünyada cəmi borc miqdarı 210 trilyon ABŞ dolları ikən, bu miqdar 2020-ci ilə qədər 370 trilyon ABŞ dollarına qədər yüksəlib (Worldbank Databank, World Development Indicators). 2020-ci ildə koronavirus pandemiyasının dünya iqtisadiyyatına vurduğu böyük zərərlə əlaqədar olaraq dövlət borclarının önümüzdəki illərdə sürətlə artacağı istisna edilmir. Dünyada ən çox dövlət borcu (dövlət borcunun ümumi daxili məhsula olan nisbəti) olan ölkələr Portuqaliya, Sinqapur, Amerika Birləşmiş Ştatları və s. kimi ölkələrdir. Bu ölkələr ən çox borclanan ölkələr olsalar da həm də inkişaf etmiş ölkələrdir. Amerika iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatının 20 faizindən çoxunu təşkil etdiyi üçün onun dövlət borclarının çox yüksək olması nəinki ABŞ-in özü üçün, bütün dünya üçün böyük risk daşıyıcılığı deməkdir. Amerikanın dövlət borcları da dünya üzrə dövlət borclarındakı ümumi payına görə ön sırada gəlir. Bir çox iqtisadçılar və aparıcı maliyyə təşkilatları ABŞ-in ağır şəkildə borclandığını, bunun qlobal iqtisadiyyat üçün böyük təhlükə olduğunu bildirsələr də, ABŞ hökuməti borcların təhlükəli olmadığını, nəzarət altında olduğunu bildirir. ABŞ mərkəzi bankı (Federal Reserve) dövlət istiqrazlarını sıfır risk kateqoriyasında tanıyır, və likvidlik olaraq nəğd pula bərabər tutulur.

Dövlət borcları inkişaf dinamikasının istiqamətinə görə stabil, azalan və partlayış vəziyyətində olan borclar olmaqla üç kateqoriyaya ayrılır.

Birinci kateqoriya stabil kateqoriyadır ki, burada dövlət gəlirləri dövlət xərcləri ilə təxminən üst-üstə düşür. Yəni, dövlət gəlirləri dövlət xərclərinin ödənilməsinə, və mövcud borcların faiz dərəcəsi öhdəliklərinin ödənməsinə kifayət edir. Nəzəriyyədə dövlət borcları bu şəkildə tarazlı göstərilərsə də, reallıqda demək olar ki, heç vaxt təsvir olunduğu kimi baş vermir. Mütləq ki, borc miqdarı fiskal ilin sonunda bir qədər artmış, və ya azalmış olur. Lakin, ümumilikdə əgər dövlət borcları gəlirlərləeyni olacaq səviyyədə çox kənarlaşmayıbsa, həmin ölkənin borc vəziyyəti stabil sayılır. Stabil borc vəziyyəti sadəcə dövlət büdcəsinin gəlirlərə və xərclərə görə tarazlana bilməsi deyil. Bir ölkədə dövlət borcları bir fiskal ildən digər fiskal ilə keçdikdə davamlı artım müşahidə oluna bilər. Bu zaman dövlət borclarının dinamikası artan stabil sayılır. Bu vəziyyətin stabil sayılmasında iki səbəb var. Birincisi ondan ibarətdir ki, dövlət borclarının artımına dair sağlam gözləntilər yaranır və gözləntilər həmişə reallıqda özünü doğruldur. İkinci səbəb isə stabillik şərtinin ödənilməsidir. Bu odeməkdir ki, dövlət borclarının ümumi miqdarının artım faiz göstəricisi ölkədəki ümumi daxili məhsulun artım faiz göstəricisindən çox olmamalıdır.

İkinci kateqoriya azalan dinamikadır ki, bu dövlət borclarının hər il fiskal ilin sonunda həmin ilin əvvəlinə nisbətən azalması deməkdir. Bu dövlət büdcəsi balansının müsbət olmasından xəbər verir. Dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə xərcləri arasındakı fərqi bir neçə istiqamətdə izahı vardır. Bunlardan biri odur ki, dövlət öz xərclərini və ya fiskal genişlənmə siyasətini qənaət məqsədi ilə, ya da inflyasiyanın qarşısını almaq məqsədilə azaltmışdır. Bu eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatında ümumi tələbin aşağı düşməsinə, ölkədə investisiya qoyuluşlarının azalmasına gətirib çıxarır. İnvestisiya qoyuluşlarının azalması iqtisadi aktivliyin zəifləməsinə, zamanla dövlət büdcəsinin azalmasına gətirib çıxara bilər. Dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə xərcləri arasındakı müsbət fərqi digər bir izahı ondan ibarətdir ki, ölkədə pul siyasəti, artan investisiya qoyuluşu və ya digər səbəblərdən dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasıdır. Bu artım əgər vergi və rüsum faizlərinin artırılmasından qaynaqlanırsa, növbəti il üçün qiymət səviyyəsinin artması,

investisiyaların azalması gözlənilir, çünki satışdan gələn mənfəət aşağı düşmüş olur. Dövlət borclarının azalmasının digər bir səbəbi isə Dövlət büdcəsinə transferlərdir. Bu transferlər Azərbaycanda büdcəyə hasilatın pay bölgüsü ilə Dövlət Neft Fondunda yığılan pullardan olur.

Üçüncü kateqoriya partlayış (explosive) dinamikasıdır ki, bu zaman dövlət borcları hər il ötən ilə nisbətən daha çox faiz artımına məruz qalır. Dövlət hər il aldığı borclarla əvvəlki illərin borclarını ödəyir, fiskal siyasətə hakim ola bilmir. Belə olan halda investorlar həmin dövlətin buraxdığı istiqrazları riskli hesab edərək onları almağa çəkinirlər. Dövlətin istiqrazlarına olan tələbin azalması ilə hökumət istiqrazlar üzərində faiz dərəcələrini artırmasını tələb edir. Artan faiz dərəcələri hökuməti daha da pis vəziyyətdə qoyur. Artıq aldığı borclarla köhnə borclarının faizlərini ödəyirlər. Bu hala örnək kimi Yunanıstan Respublikasını örnək göstərmək olar. 2008-ci ildə baş verən qlobal maliyyə böhranı ABŞ və Avropa banklarının güclü inteqrasiya olması səbəbi ilə Avropa ölkələrinə güclü təsir göstədi. Bu səbəblə Yunanıstan, İspaniya kimi ölkələr böhran vəziyyətinə düşdülər. Artıq ABŞ özü belə həmin böhrandan çıxıb çıxa bilsə də, Yunanıstan iqtisadiyyatının uzun bir müddət böhran vəziyyətində yaşayacağı gözlənilir. Bu kimi hallarda populizm də böyük rol oynayır. Liderlər əhaliyə daha çox rifah vəd edirlər və hakimiyyətdə qalmaq üçün hökuməti borclanmağa vadar edirlər. Populist yanaşmalar ucbatından Argentina hökuməti indiyə qədər dəfələrlə kreditorlar qarşısında defolta getmişdir.

Dövlət borclarının çox olması ölkələri riskli vəziyyətə salmaqla yanaşı iqtisadi aktivliyi və gələcək üçün gözləntiləri də aşağı salır. Ona görə də dövlətlər həmişə borcların azalmasına maraqlı olurlar. Hökumətlər dövlət borclarının azaldılması üçün müxtəlif addımlar atırlar. Aşağıda bu addımlardan bəziləri göstərilmişdir:

Monetizasiya: Özünün Fiat valyutasına sahib olan bir ölkə, borcları öz valyutasında göstərildiyi təqdirdə borclarını ödəmək üçün həmişə borclu olduğu qədər valyuta yarada bilər. Buna borcdan pul qazanma deyilir. Bununla birlikdə, bir ölkə

inflasiyadan, hətta hiperinflasiyadan əziyyət çəkməyə başlamazdan əvvəl nə qədər borcdan pul qazanmağın bir həddi var. Borcdan pul qazanma səyləri çox vaxt ölkələri bu məqamdan çox keçmişdi. Borcdan pul qazanmaq, həmçinin inflasiya, kreditorların geri qaytardıqlarının dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldırsa, kreditorların bir ölkəyə borc vermə ehtimalını azalda bilər.

Faiz Manipulyasiyası: Aşağı faiz dərəcələrini qorumaq, hökumətlərin iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq, vergi gəlirləri gətirmək və nəticədə milli borcları azaltmaq istədikləri bir üsuldur. Aşağı faiz dərəcələri fərdlər və müəssisələr üçün borc götürməyi asanlaşdırır. Öz növbəsində, borcalanlar bu pulları mal və xidmətlərə xərcləyirlər ki, bu da iş yerləri və vergi gəlirləri yaradır. Aşağı faiz dərəcələri, Amerika Birləşmiş Ştatları, Avropa Birliyi, İngiltərə və digər ölkələr tərəfindən müəyyən dərəcədə müvəffəqiyyət qazanaraq istihdam edilmişdir. Qeyd edildiyi kimi, uzun müddət ərzində sıfır səviyyəsində və ya ona yaxın tutulan faiz dərəcələri borc içində olan hökumətlər üçün dərman olmadığı sübut edildi.

Xərclərin kəsilməsi (Spending cut): Borcları azaltmanın bir yolu xərcləri azaltmaqdır. Bu iki cəhətdən çətin ola bilər. Birincisi, hər bir hökumət xərcləri, bu xərcləri azaltmaq üçün səylərlə mübarizə aparacaq və xərclərin azaldılmasını siyasi cəhətdən çətinləşdirəcək öz seçki bölgəsinə malikdir. İkincisi, ciddi bir iqtisadi tənəzzül zamanı edilərsə, xərclərin azaldılması mənfi çarpan təsiri ilə iqtisadiyyata zərər verə bilər. Bu, gəliri kifayət qədər azalda bilər ki, həqiqətən borcları ödəmək qabiliyyətini poza bilər, buna görə xərclərin azaldılması diqqətlə aparılmalıdır.

Vergi artımı: Kitabın digər tərəfində vergi artımları göstərilir. ABŞ-da, federal hökumət gəlirləri son 20 ilin 14 ilində 50 illik ortalama% 17.4-dən aşağı olmuşdur. Bununla birlikdə, xərcləri azaltmaq kimi, müxtəlif faiz qrupları da öz vergi azadlıqlarını müdafiə edəcəkləri üçün vergilərin artırılması siyasi baxımdan çətin ola bilər. Vergilərin artırılması borcun azaldılması səylərini çətinləşdirə bilən mənfi bir çarpan təsiri də göstərə bilər.

Qurtarma (Bailout): Avropanın borc böhranı dövründə Yunanıstan üçün ən gözə çarpan olduğu kimi, son bir neçə onillikdə bir çox ölkələrdə ya da AB tərəfindən bir sıra ölkələrə ya BVF tərəfindən borc yardımı verilmişdir. Tez-tez bir ölkə iqtisadiyyatına sərt islahatlar tətbiq etmək tələbi ilə gəlir və BVF və ya AB-nin qurtarılan ölkələrə tətbiq etdiyi struktur düzəlişlərinin ümumi müsbət və ya mənfi təsirinin olub-olmaması ilə bağlı əhəmiyyətli mübahisələr mövcuddur.

Defolt: İflas etməyi və ya kreditrlərə ödənişlərin yenidən qurulmasını daxil edən bilən borcun ödənilməməsi borc azaldılması üçün ümumi və çox vaxt uğurlu bir strategiyadır. Lakin bu zaman həmin dövlət gələcəkdə öz etibarını itirir və gələcəkdə kredit ala bilmir və ya yüksək faizlə alır.

Naeem Akram tərəfindən yazılan, 2011-ci ildə Pakistan İnkişaf İcmalı jurnalında çap olunan “Dövlət borclarının Pakistanın iqtisadi inkişafında rolu” (Impact of Public Debt on the Economic Growth of Pakistan) adlı əsərində dövlət borclarının yaratdığı təsirlərdən bəhs olunur. Bu məqalədə dövlət borcları ilə investisiyalar arasındakı əlaqə də araşdırılır. Məqaləni önəmli edən məhz bu məsələyə toxunmasıdır. Müəllif bu əsərdə investisiya, adam başına düşən ümumi daxili məhsul, xarici borc, daxili borc, borclara qaytarılan məbləğ və s. kimi dəyişənlərdən istifadə edir. Burada dövlət borcları digər mənbələrdəki kimi borc miqdarının ümumi daxili məhsula nisbəti kimi göstərilir.

Şəkil 1: Borc miqdarının ümumi daxili məhsula nisbəti

Long Run Estimation Results (1,1,0,0,1,2,0)

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic
Constant	0.817945	0.199972	4.090287
KT	0.015222	0.006844	2.224182
OP	0.078454	0.040259	1.948709
ED_Y	-0.161078	0.026391	-6.103601
DS_X	-0.002903	0.014712	-0.197318
DD_Y	-0.017687	0.017090	-1.034935
INF	0.004254	0.002469	1.723192
R-squared		0.995548	
Adjusted R-squared		0.994131	
F-statistic		702.7534	
Prob(F-statistic)		0.000000	
Serial Correlation LM Test		0.864945	
P value of LM Test		0.44101	

*and ** represent significance at 5 percent and 10 percent level respectively.

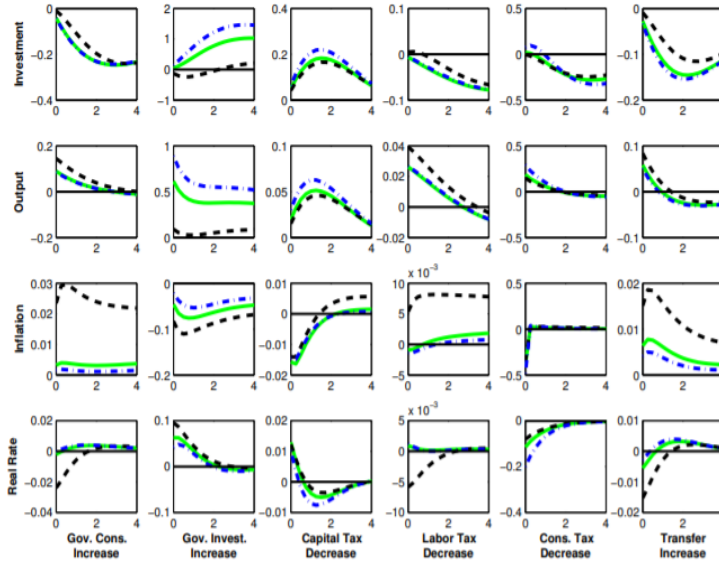
Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

N.Akramin metodoloji izahında və reqressiya modelinin nəticəsində gözləndiyi kimi, Pakistanda dövlət borclarının artması orada investisiya qoyuluşlarına mənfi təsir edir. İddia edilir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində eyni analizlər eyni nəticə verəcəkdir. Bunun başlıca səbəbi inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çox hallarda dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinin mövcud olmaması, iqtisadi volatilliyin yüksək olması, kredit riskinin yüksək olması və s. kimi səbəblər göstərilir

Nora Traum and Shu-Chun S. Yang tərəfindən yazılan, 2015-ci ildə “Tədbiqi Ekonometriya” Jurnalında (Journal of Applied Econometrics) “Dövlət borcları investisiyanı nə zaman kənarlaşdırır?” (“When Does Government Debt Crowd Out Investment?”) adlı məqalədə dövlət borclarının investisiyaya təsiri barədə danışılıb. Müəlliflər bu analizi Amerika iqtisadiyyatına aid ediblər. ABŞ iqtisadiyyatı, eləcə də ABŞ hökuməti hazırda dünyanın ən çox borc alan mərkəzləridir. Ona görə də borcun dayanıqlılığı, dövlət borclarının iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə təsiri, onların yaratdığı iqtisadi gözləntilər və s. sual altındadır, dünyanın ən böyük maliyyə təşkilatlarınınç bankların, investorların diqqət mərkəzindədir.

Müəlliflər analizlərini impuls cavablandırma metodologiyası ilə ediblər.

Şəkil 2: İmpuls cavablandırma metodologiyası

Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Qrafiklərdən görüldüyü üzrə hökumətin istehlakı artdıqda investisiyalar azalır. Dövlət xərclərinin önəmli bir hissəsi dövlət borclarından ibarət olduğu üçün, bu artım qeyri-müəyyənlik yaradır və investisiya qoyuluşunu aşağı salır.

Dövlət borclarının çoxluğunun iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə mənfi təsiri bir çox iqtisadçı tərəfindən təsdiq edilmişdir. Lakin, C.Rangarajan və D.K.Srivastava (2005) iddia edirlər ki, son dövrlərdə inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət borclarının artımı maliyyə sektoruna və iqtisadiyyatın digər sahələrinə önəmli dərəcədə təsir etmir. Bunu statistika təstiqləyir. Lakin müəlliflər bildirir ki, dövlət borclarının mənfi təsirlərinin az olması, onlara verilən risk dəyərləndirmələrinin aşağı olmasının başlıca səbəbi likvidliyin əlçatan olmasıdır. Buna görə inkişaf etmiş ölkələrin dövlət borcları ümumi daxili məhsullarında çox olduğu halda heç bir fərq müşahidə edilmir. Halbuki, eyni situasiya inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş verərsə, yəni o dövlətlər çox borc alarlarsa, investorların gözündə həmin ölkənin risklilik dərəcəsi artacaq və onların yatırımları üçün təhlükə olacaq. Çünki inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə resursları və maliyyə sistemləri yetərinə böyük olmur, inteqrasiya olmur və ən əsası likvidlik cəhətdən dayanıqlılığı olmur.

Dövlət borclarının artma səbəbi iki cür ola bilər. Bunlardan biri ölkənin iqtisadi vəziyyətinin geriləməsi ilə əlaqədar dövlətin əvvəlki xidmətləri vətəndaşlara suna bilməsi üçün borc almağa məcbur olmasıdır. Bu zaman inflyasiya gözləntiləri artır, individualların və qurumların, bütün iqtisadi agentlərin davranışı inflyasiya yönümlü olur, və bununla da qiymət artımı baş verir. Belə hal olduqda hökumət daha baha olan xidmətləri əldə etmək üçün daha çox pul xərcləməli olur, dolayısıyla, yenidən borclanmağa məcbur qalır. Bu tsikl təkrar-təkrar baş verir və ölkə borc tələsinə düşür. Borc tələsindən çıxmaq üçün isə ya vergiləri artırmalı, ya da sosial təminatı azaltmalıdır ki, bunlar da əhəlinin rifahına mənfi təsir etdiyi üçün etirazlar başlayır və böhran dərinləşməyə doğru gedir. Populizmə yer verilməyən iqtisadiyyatlar bu böhrandan çıxıb bilər. Lakin populist ölkələr uzun müddət vəziyyəti əzarətə ala bilmir, həm iqtisadi, həm də siyasi sabillik pozulur.

Əgər dövlət borclandıqda bunu yeni layihələri həyata keçirmək üçün edirsə, bu zaman i ssenari ilə qarşılaşmaq mümkündür. Dövlətin həyata keçirdiyi layihələr gələcəyə investisiya rolunu oynayarsa, bu pul sonradan ona vergi və digər formalarda qayıdacaqdır. Ona görə də bu istiqamətdə olan borclanmaların iqtisadi agentlərdə uzunmüddətli dövr üçün inflyasiya gözləntiləri yaratmır. Lakin qısamüddətli dövrdə, dövlət xərcləri artdığı üçün ölkədə ümumi tələbat artacaq, bu isə məhsul və xidmətlərin qiymətinə təsir göstərəcəkdir. Uzunmüddətli dövrdə inflyasiya sabilləşəcəyi gözlənilir. Dövlət borclanıb və maliyyə resurslarını məsuliyyətsiz israf edərsə, bu zaman inflyasiya gözləntiləri də yüksək olacaq, gələcəkdə borcu qaytarmaq üçün dövlət əlavə borclanmalı olacaqdır.

G.Kwon, L.McFarlane və W.Robinson 2009-cu ildə Beynəlxalq Valyuta fondu işçilərinin məqalələri jurnalında “Dövlət borcları, pul kütləsi, və inflyasiya: Ölkələrarası araşdırma” (“Public Debt, Money Supply, and Inflation: A Cross-Country Study”) adlı məqalələrində dövlət borcları və inflyasiya mövzusunda toxunurlar. Onların modelində istehlakçı qiymət indeksini izah edən dəyişənlər istehlakçı qiymət

indeksinin, pul kütləsinin, dövlət borclarının və real ümumi daxili məhsulun log formasıdır. Modelin nəticəsindən görünür ki, dövlət borclarının artması həm də inflyasiyanın artması deməkdir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu İqtisadi İcmalı Jurnalında 2011-ci ildə çap edilmiş T.Davig və E.M.Leeper tərəfindən yazılan “Müvəqqəti qeyri-stabil dövlət borcu və İnflyasiya” adlı məqalədə Dövlət borcunun yaratdığı qısamüddətli dövrdə nəticələrinin təsvirindən bəhs edilir. Dövlət borcları artarsa, inflyasiya gözləniləndir. Bu sırada mərkəzi bank monetar kontraksiya siyasətindən yararlanaraq inflyasiyanın önünü ala bilər. Lakin bu zaman da iqtisadi aktivlik azala bilər.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT BORCLARININ NƏTİCƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycan da dövlət borclarının investisiya qoyuluşuna təsiri modeli üçün məlumat bazasının formalaşdırılması

Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsinin gəlirləri 25 427 000,0 min manat, xərcləri 28 543 000,0 min manat təyin edilmişdir. Burdanda xərclərin gəlirlərdən çox olduğu aydın şəkildə görünür. Bunun səbəbini isə dünyanın mübarizə apardığı “Covid -19” virusu və hərbi xərclərimizin artması ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının 2021-ci ildə dövlət daxili və xarici borclarına xidmətlərlə bağlı xərclərin yuxarı hədləri aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 1: Azərbaycan Respublikasının 2021-ci ildə dövlət daxili və xarici borclarına xidmətlərlə bağlı xərcləri (manatla)

11.1.	Daxili dövlət borcu üzrə, o cümlədən:	167.086.920,0
	faiz ödənişləri	160.176.016,0
11.2.	Xarici dövlət borcu üzrə, o cümlədən:	2.031.668.335,0
	faiz ödənişləri	466.269.539,0

Mənbə: www.stat.gov.az

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin formalaşmasında əsas ünsür kimi büdcə gəlirləri, yəni vergilər, tariflər, rüsumlar və s. yer alır. “Büdcə sistemi haqqında” qanuna əsasən aşağıdakı maliyyə alətləri ilə dövlət büdcəsi formalaşır:

- Cari gəlirlər, bununla yanaşı AR-nin Vergi məəcəlləsində qeyd edilmiş dövlət vergilərindən (o cümlədən vergi gecikmələrinə görə hesablanmış faiz və vergi sanksiyaları) əldə edilən gəlirlər
- Bir dəfəlik rüsumar, dövlət rüsumları və gömrük rüsumlarından əldə edilən gəlirlər

- Əsas vəsaitlərin və ya dövlət mallarının satışından əldə olunan gəlirlər
- Xarici və daxili mənbələrdən alınan qrantlar və transferlərdən əldə olunan gəlirlər
- AR qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər daxilolmalardan əldə edilən gəlirlər

Vergi – dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir (Vergi Məcəlləsi 11-ci maddə).

Azərbaycanda dövlət büdcəsinin önəmli hissəsi həmişə neft fondundan transferlərin hesabına yaranır. Bu transferlər borc olaraq deyil, dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi kimi sayılır.

Transferlərə baxmayaraq, dövlət xərclərinin bir qismini borclar hesabına maliyyələşdirir. Bunu beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından alınan kreditlər və dövrüyyəyə buraxdığı istiqrazlar hesabına gerçəkləşdirir.

Dünyanın bir çox ölkəsində investorlar yatırım edərkən həmin ölkədəki dövlət borclarının səviyyəsini, inkişaf dinamikasını nəzərə alırlar. Çünki, dövlətin borc səviyyəsi gələcəkdə vergilərin miqdarı haqqında, fiskal siyasətin sağlamlığı haqqında məlumat verir.

Azərbaycanda yüklü investisiya qoyuluşlarının təməli ilk neft partlayışı dövrünə uyğun gəlir. 19-cu əsrdə, eləcə də 20-ci əsrin əvvəllərində dünyanın böyük şirkətləri neft sektoruna yatırımlar etmişdir. 1920-ci ildə Azərbaycan işğal altına düşdükdən sonra SSRİ hökuməti də Azərbaycanda neft sektoruna, istehsala, sənaye sahələrinə, kənd təsərrüfatına, təhsilə və s. sahələrə investisiya etmişdir. Əhəz bunun nəticəsidir ki, 1941-1945 müharibəsində Bakı neftinin hesabına Almaniya ordusu üzərində qələbə qazanılmışdır. Sovet ittifaqı dağıldıqdan sonra da ölkəyə qoyulan ən böyük investisiyalar neft sektoruna qoyulmuşdur. 2016-cı ildə Strateji Yol Xəritəsinin qəbul

olunmasından sonra qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşlarının stimullarşdırılması baş tutmuşdur.

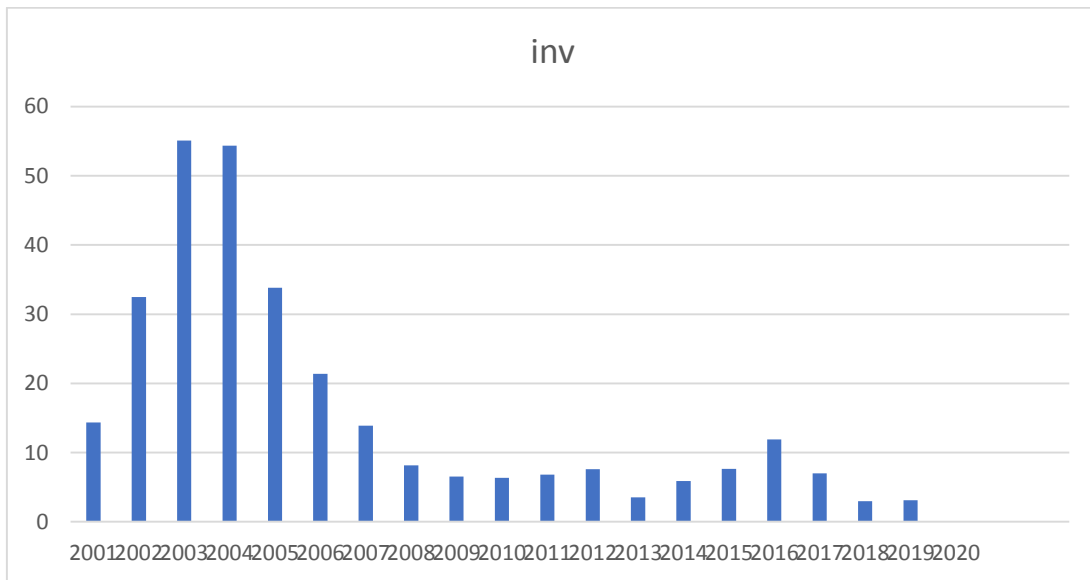
İnvestisiya qoyuluşu modelində yatırımlara təsir edən faktorların analizi edilir. Bunlar o faktorlardır ki, birbaşa və ya dolay üsulla təsir edən amillərdir. Bu modeldə asılı dəyişən investisiya qoyuluşlarının həcmidir. İnvestisiya qoyuluşlarına təsir edən səbəblər ölkədəki vəziyyəti təsvir edən amillərdir. Bunlar ümumi daxili məhsul, iqtisadi böyümə, inflyasiya, vergi səviyyəsi, yığımlar və s. kimi amillərdir. Model aşağıdakı kimidir:

$$\text{inv} = \beta_0 + \beta_1 \text{L2.debt} + \beta_2 \text{L1.gdp} + \beta_3 \text{L1.growth} + \beta_4 \text{L1.inf} + \beta_5 \text{L1.tax} + \beta_6 \text{L1.save} + \beta_7 \text{int}$$

Qeyd edilən modeldə dəyişənlər və onların açıqlamaları aşağıdakı kimidir:

Inv: Ölkəyə investisiya qoyuluşlarının göstəricisidir. Bu, qeyri-sərbəst dəyişən olmaqla, xarici birbaşa investisiyaların ümumi daxili məhsula nisbəti kimi götürülür.

Qrafik 1: Xarici birbaşa investisiyaların illər üzrə ümumi daxili məhsula olan nisbəti

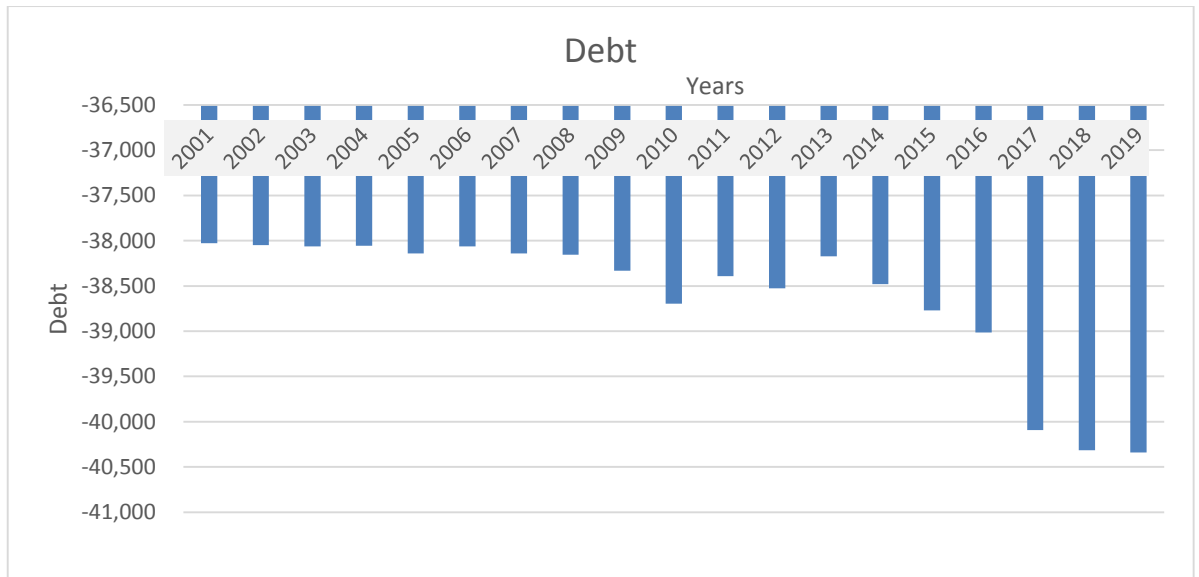

Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Qeyd olunan qrafikdə xarici birbaşa investisiyaların illər üzrə ümumi daxili məhsula olan nisbəti təsvir edilmişdir.

L2.debt: Bu dəyişən dövlət borclarının dövlət gəlirlərinə nisbətini göstərir. Normal şərtlər altında dövlət borclarının çox və ya az olmasının göstəricisi borcun ümumi daxili məhsula olan nisbəti nəzərdə tutulur. Lakin, hökumətlərin böyük yada kiçik olmasından, dövlət istehlakının həcmindən asılı olaraq ölkələr arasında olan fərqlər dövlət borclarının ümumi daxili məhsula olan nisbətini qeyri-obyektiv ölçüm halına salır. Məsələn, bir ölkənin ümumi daxili məhsulu yüksək, amma hökuməti balaca və vergi dərəcələri aşağı ola bilər. Bu zaman standard kimi götürülən borc/ÜDM nisbəti çox aşağı görünəcək, investorlar bu ölkəyə yatırım edilməsinin məqbul olduğunu düşünə bilər. Ona görə də bu mövzuda dövlətin borcları qaytarmaq gücünün ölçülməsi əsas götürülməlidir.

Qrafik 2: Dövlətin xarici borclarının illər üzrə məbləği

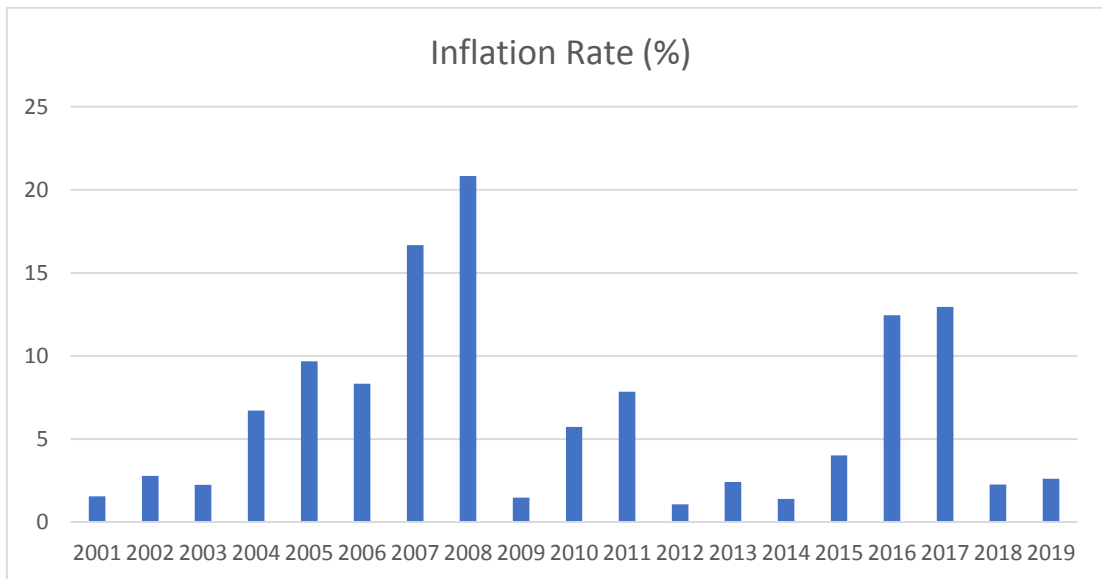
Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Qeyd olunan qrafikdə dövlətin xarici borclarının illər üzrə məbləği təsvir edilmişdir. Qrafikə əsasən 2001-2014 cü il aralıqlarında dövlət borclarının məbləğində

stabilitet görünür. 2014-2017 ci illərdə artan tendensiyadan sonra 2017-2019 cu illərdə yenidən stabil tempə keçməsi müşahidə olunur.

L4. İnflyasiya: İnflyasiya iqtisadiyata birbaşa təsir göstərir. İnflyasiyanın aşağı olması ölkədəki iqtisadi sabitliyin göstəricisi kimi qəbul olunur. Bunun səbəbi odur ki, aşağı inflyasiya səviyyəsi qeyri-müəyyənliyi azaldır, insanların və müəssisələrin investisiya qərarları qəbul etməsinə inamını artırır. İnflyasiyanın aşağı olması xarici investisiyaların gəlirliliyinin atmasına zəmin yaradır. İnflyasiya aşağı olduqda faiz dərəcəsi azalır və nəticədə kapital dəyəri aşağı olur. Maliyyə az olduqda asanlıqla kapital xarici investorun ev sahibliyi etdiyi ölkədə daha yaxşı tərəfdaş tapmasına imkan verir və nəticədə kapital qoyuluşlarının gəlirliliyi artır. Yüksək inflyasiya göstəriciləri isə iqtisadiyatda qeyri-müəyyənlik yaranmasına səbəb olur. Qeyri müəyyənlik isə iqtisadiyata öz mənfi təsiri ilə nəticələnir. İnflyasiya səviyyəsinin yüksək olması ixracatı daha bahalı edir və bu ölkələr arasında beynəlxalq rəqabətlik qabiliyyətinin azalmasına səbəb olur.

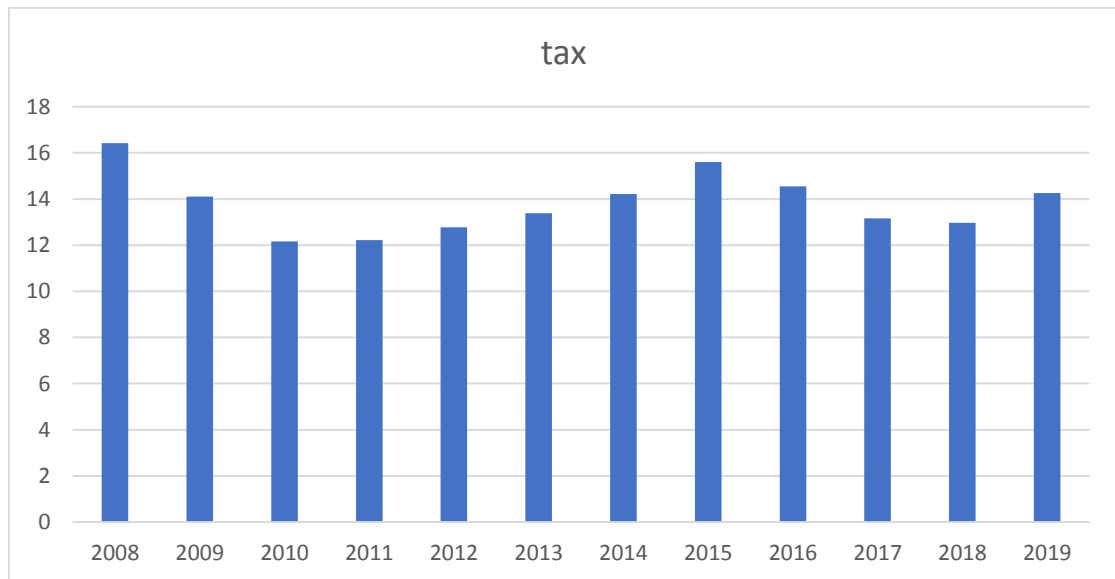
Qrafik 3: İllər üzrə inflyasiya göstəriciləri

Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Qeyd olunan qrafikdə illər üzrə inflyasiya göstəriciləri əks olunmuşdur. Azərbaycan 2009-cu ilə qədər inflyasiya səviyyəsində dəyişkənlik müşahidə olunub. 2019 cu ildən bəri isə aşağı inflyasiya səviyyəsi müşahidə olunub. Azərbaycanda ümumi inflyasiya araşdırılan dövrün birinci yarısında dəyişkən olub. Bu rəqəmlər inflyasiyanın 2006-cı ildə ikirəqəmli səviyyəyə çatdığını və 2008-ci ildə pik səviyyədə olduğunu göstərir. 2005-2008 dövr kəskin inflyasiya artımı ölkəyə neftdən gələn böyük dolları axını və neft gəlirlərindən qaynaqlanan dövlət xərclərindəki kütləvi artımla xarakterizə olunur. 2019 dan bəri dünya bazarında neft qiymətinin artmasına baxmayaraq inflyasiya səviyyəsində müşahidə olunan kəskin artım tempi dayandı və inflyasiya səviyyəsi aşağı düşdü. Bunun səbəbi isə 2007-ci ilin dekabrında qəbul edilmiş dezinflyasiya proqramının təsiri ilə izah olunur.

Qrafik 4: İllər üzrə vergi faizləri

Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

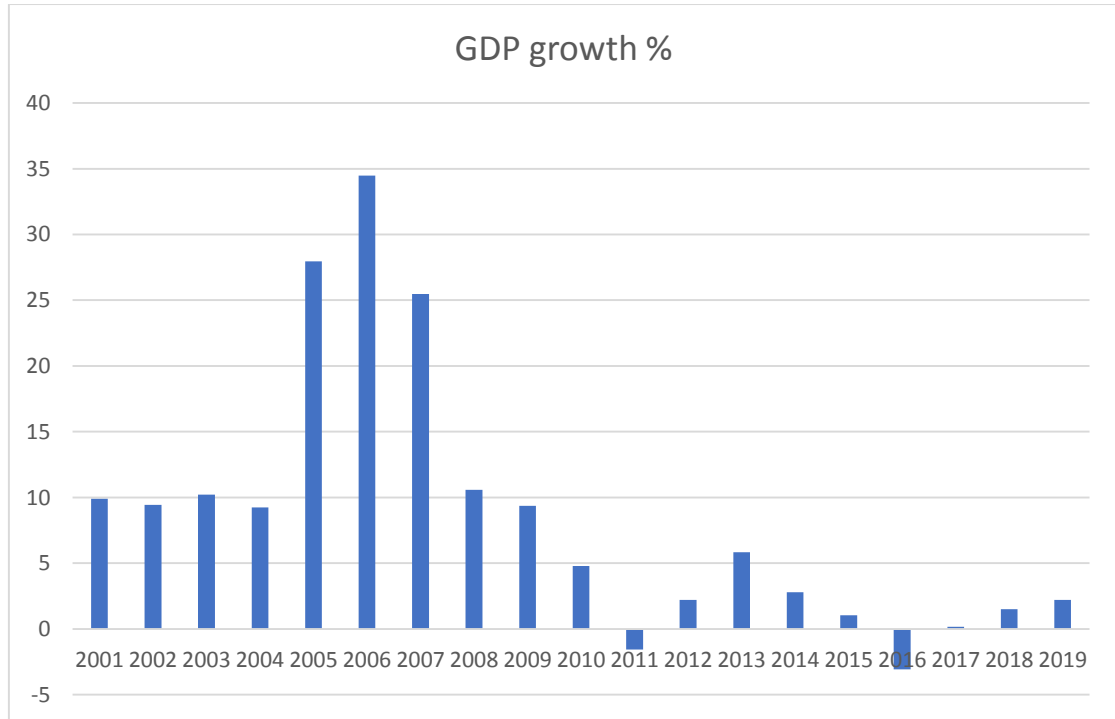
L5. Tax : Davamlı olaraq siyasətçilər və iqtisadiyyatçılar ölkəyə investisiya qoşularını daha cəlbedici etmək üçün dövlət vergi siyasətini daim nəzərdən keçirilər. Hökumətlər daim xarici investisiya cəlb etmək üçün rəqabətli vergi mühitinin təmin

edilməsi ilə şirkətlərdən tələb olunan müfəviq daxili verginin təmin olunması arasında balans yaratmağa çalışırlar. Yüksək vergi dərəcələri ümumi və xalis mənfəət arasında daha böyük fərq yaradır. Praktikada Apple, Google və Microsoft kimi böyük transmilli şirkətlər, korporativ vergi dərəcələri daha aşağı olan ölkələrə investisiya qoymağa çalışırlar. Aşağı vergi faizləri ölkəyə investisiya qoyuluşlarının artması ilə nəticələnir.

Qeyd olunan qrafikdə illər üzrə vergi faizləri əks olunmuşdur. Qrafikə əsasən vergi fazilərinin dinamikasında stabillik müşahidə olunur. 2015-ci ilə qədər müşahidə olunan artım tepmi 2015-ci ildən bəri azalan tendensiya ilə əvəz olunmuşdur.

L3. growth: Xarici Birbaşa investisiyaların iqtisadi inkişafın vacib amili olduğu güman edilir. İnvestisiyanın ümumi daxili məhsulun (ÜDM) dinamik elementi olduğu üçün xarici birbaşa investisiyaların müstəqil dəyişəndir və ÜDM artımı isə aslı dəyişən olaraq qəbul olunmuşdur.

Qrafik 5: Dövlətin ÜDM artımının borclarının illər üzrə faiz dərəcələri

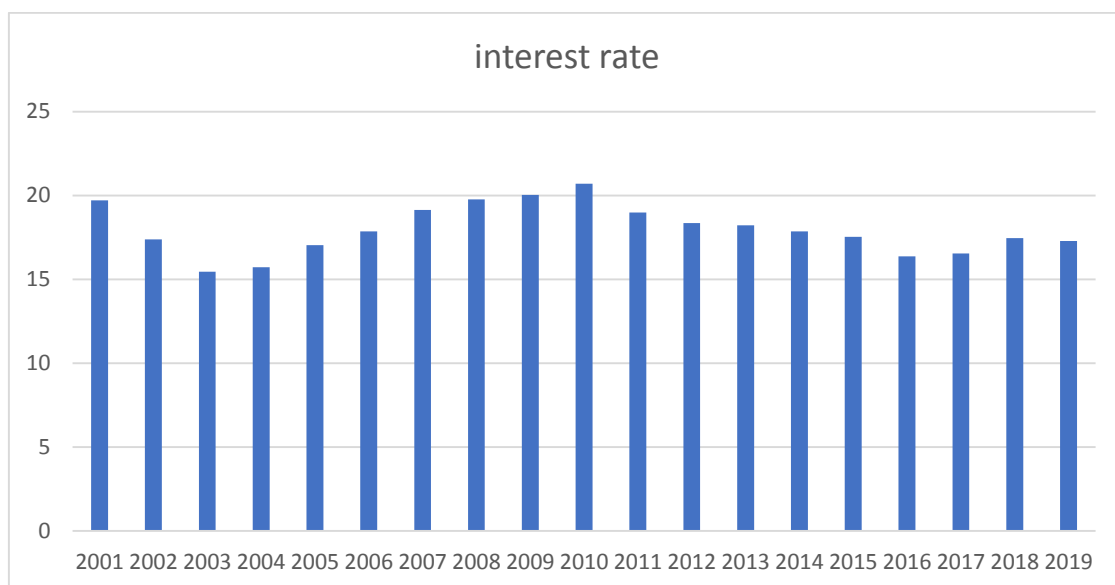
Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Qeyd olunan qrafikdə dövlətin ÜDM artımının borclarının illər üzrə faiz dərəcələri təsvir edilmişdir. Neft istehsalındakı sürətli artımlar 2006 və 2007-ci illərdə

ÜDM artımının artmasına səbəb olmuşdur. Neft qiymətindəki dalğalanmaların təsiri ilə sonrakı illərdə ÜMD artımında azalmalar müşahidə olunmağa başladı.

L7. Interest rate: Faiz dərəcələri birbaşa xarici investisiyaya təsir edən əsas amillərdən biri hesab olunur. Ənənəvi olaraq, investorlar ucuz maliyyəli kredit mənbələri və ya aşağı faiz dərəcələri axtarır və daha yüksək gəlir gətirə biləcək iqtisadiyyatlara investisiya qoyurlar. Daha yüksək faiz dərəcələri, ölkədəki valyutaya tələbi və dəyərini artıraraq xarici investisiyalar cəlb etməyə səbəb olur. Aşağı faiz dərəcələri xarici investisiyalar üçün cəlbedici hesab olunmur.

Qrafik 6: Dövlətin faiz dərəcələrinin illər üzrə göstəriciləri

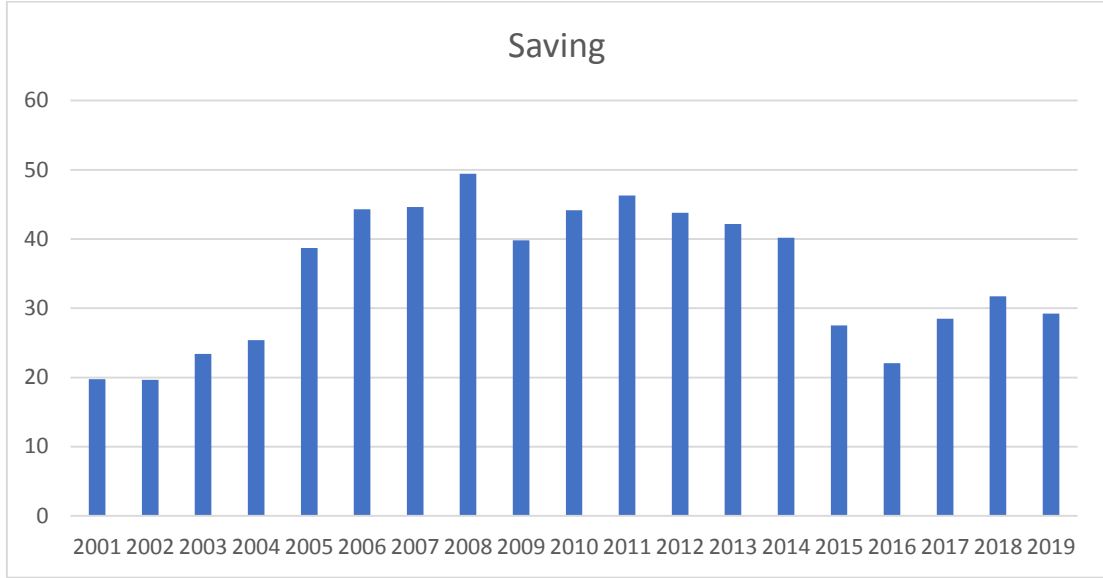

Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Qeyd olunan qrafikdə dövlətin faiz dərəcələrinin illər üzrə göstəriciləri təsvir edilmişdir.

L6. Save: Qənaət dərəcəsi 1990 cı illərdən bəri davam edən qloballaşma prosesi ilə iqtisadi inkişaf və xarici birbaşa investisiya haqqında nəzəriyyələrin əsas elementlərindən birinə çevrilib.

Qrafik 7: Yığım dərəcələrinin illər üzrə göstəriciləri

Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Qeyd olunan qrafikdə yığım dərəcələrinin illər üzrə göstəriciləri təsvir edilmişdir. Neft gəlirlərimizin artdığı illərdə yığımların artdığı, sonra isə aşağı düşdüyü görülür. 2015-ci ildə iki dəfə devalvasiya olması həmin ildə və 2016-cı ildəki yığımlarda da özünü göstərir.

Birinci model reqressiyanın nəticələrinə baxdıqda bir çox məlumatlar aşkar olur. Zaman sıraları analizi edildiyi üçün stasionarlığın yoxlanılması şərtidir. Onun üçün də hər iki model üçün stasionarlıq testi edildi. Stasionarlıq testi birinci fərq əmsalı üsulu (first difference method) ilə həyata keçirilmişdir. Göstəricilərə əsasən önəmli dərəcədə avtokorelyasiya müşahidə edilmir. Aşağıdakı cədvəldə testin göstəriciləri göstərilmişdir:

Cədvəl 2: Stasionarlıq testi

First difference	
DEBT	0.0171
GROWTH	0.0368
INF	0.004
TAX	0.0001
SAVING	0.0563
INT	0.0517
UNEMP	0.9445
NEXP	0.0055
OILRENT	0.0602

Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

İşsizlik səviyyəsində stasionarlıq görünməsinə baxmayaraq, reqressiya tənliyində əslində bu stasionarlıq yoxdur. Bunun səbəbi testin bütün dəyişənlərin eyni anda olmasından qaynaqlanır. Filips əyrisində göstərilədiyi kimi işsizlik və inflyasiya arasında mənfi əlaqə mövcuddur. Reqressiya tənliyində işsizlik və inflyasiya bərabərliyin əks tərəflərindədirlər. Ona görə də modellərdə stasionarlıq cəhətdən problem yoxdur.

Reqressiya tənlikləri hər iki model üçün hesablanmış, nəticələri təhlil edilmişdir. Birinci reqressiya tənliyində ölkəyə investisiya qoyuluşlarına təsir edən amillərin, o cümlədən dövlət borclarının səviyyəsini, təsir gücünü, təsirinin mənfi və ya müsbət istiqamətdə olduğunu təyin etmişdir. Birinci modelin reqressiya nəticələri 3 sayılı cədvəldə(əlavələr bölməsi) ümumi şəkildə təsvir edilmişdir.

Əvvəl bildirildiyi kimi, asılı dəyişən kimi investisiya qoyuluşu göstərilmişdir. Sərbəst dəyişənlər isə dövlət borcları, iqtisadi böyümə, inflyasiya, yığımlar, kredit faizləri götürülmüşdür. Reqressiyada R kvadrat göstəricisi 0.835774 olaraq göstərilmişdir. Bu o deməkdir ki, Bizim modelimiz investisiya qoyuluşlarındakı dəyişimin təxminən 84 faizini izah edir. Bu göstərici Azərbaycan üçün olduqca yaxşı

və məqbul göstərici sayılır. Əlavə olaraq Durbin-Uatson statistikasına da 1.6 olaraq göstərilir. Bu kiçik bir avtokorrelyasiya göstəricisidir. Lakin, modeldən hansısa dəyişəni çıxardıqda model əsas dəyişəni izah etmir, R kvadrat göstəricisi aşağı düşür. Ona görə də Qeyd edilən Durbin-Uatson statistikasına tolerant yanaşılır. Reqressiyanın F statistiki də reqressiyanın statistik olaraq doğruluğunu vurğulayır.

Dövlət borcları iki illik gecikmə ilə nəzərə alınmışdır. Elmi ədəbiyyatda bir çox məqalələrdə dövlət borcları bir və ya iki illik gecikmə ilə hesablanır. Cədvəldən göründüyü kimi dövlət borcları investisiya qoyuluşuna təsiri mənfidir. -0.018 əmsalla mənfi təsir göstəricisi 2021-ci ildə dövlət borcları 1 dollar artarsa, 2023-cü ilin investisiya qoyuluşlarına 0.018 dollar azalma edəcəkdir. Əmsalın P dəyəri 0.006-dır. Bu hətta 99% dəqiqlik intervalında (confidence interval) belə statistik olaraq önəmli (statistically significant) sayılır.

Ölkə iqtisadiyyatının böyüməsi dəyişəni (GROWTH) əmsal olaraq mənfi təsir göstərdiyi görünür. Əmsalın -0.234 olması böyük təsir kimi görünür. Lakin əmsalın böyük görünməsi metrik fərqlə izah olunur. İqtisadi inkişafın göstəricisi manat və ya dollar vahidi ilə deyil, faiz olaraq qeydə alınır. Ona görə də 1 faiz artım ədəd olaraq böyük olduğu üçün yaratdığı təsir də böyük olur. Reqressiya nəticəsinin təsvir olunduğu cədvələ əsasən iqtisadi böyümə bir faiz artdıqda növbəti il investisiya qoyuluşu 0.234 azalır. Lakin bu göstəricinin P dəyərini baxsaq görürük ki, bu əmsal statistik olaraq önəmli deyil. İnkişafın 1 il gecikmə (lag) ilə qoyulması məntiqlidir və ədəbiyyatda bir çox analizlərdə bu şəkildə istifadə olunur. Investisiya qoyuluşunda nəzərə alınan məqamlardan biri də bir əvvəlki dövərdə ölkənin iqtisadi performans, iqtisadi böyüməsidir.

Vergi səviyyəsi investisiyalara gözləntilərin əksinə müsbət təsir göstərir. Bu məntiqliləşməyə bilər, çünki, yatırım edən individuallar və ya qurumlar qazandıqları puldan daha kiçik hissəsini dövlətə vermək istəyərlər. Lakin vergi dərəcələri ölkə haqqında hər şeyi demir. Investisiya ölkədə qanunun aliliyinə, infrastruktura, mülkiyyət

hüquqlarının qorunma səviyyəsinə və s. kimi hesablanması çətin olan amillərə də əsaslandığı üçün bu reqressiyada da vergi (tax) dəyişəni statistik olaraq qeyri-əhəmiyyətli sayılır.

Yığımların həcmi reqressiya modelində investisiyaya mənfi təsir göstərir. Məntiqli olan isə bunun əksidir. Yığımlar artdıqca bankların əlində daha çox nəğd pul olur ki kredit maliyyələşdirmələrini həyata keçirsinlər. Lakin, yığımların çox olması demək əhalinin istehlakının azalması, və ya iqtisadi gözləntilərinin ürəkəçən olmadığı təqdirdə insanların alış-veriş etməkdən çəkinməsi nəticəsində ola bilər. Əmsal neqativ olsa da, P dəyəri yüksək olduğu üçün dəyişən statistik olaraq əhəmiyyətli sayılmır.

Sonuncu izahedici dəyişən isə kredit faiz dərəcələridir. Kredit faiz dərəcələrinin azalması həm investorlar üçün, həm də istehlakçılar üçün borc alma xərclərinin aşağı olması deməkdir. Bu zaman həm investisiyalar artar, həm də istehlaka kredit təkanı olduğu üçün ümumi tələbat da artmış olur. Digər tərəfdən, əgər faiz dərəcələri artarsa, bu zaman həm istehlakçılar üçün, həm də investor qismində fərdi şəxslər və şirkətlər üçün borclanma xərcləri artdığı üçün ümumi tələbat aşağı düşür, bu isə öz növbəsində investisiya qoyuluşlarına mənfi təsir edir. Reqressiyanın nəticəsində görünür ki, faiz dərəcələri investisiya qoyuluşlarına mənfi təsir edir, və bu statistik olaraq əhəmiyyətli təsir sayılır.

Birinci modelin nəticəsini ümumiləşdirsək, onu demək olar ki, model investisiya qoyuluşlarının izahını statistik olaraq əhəmiyyətli şəkildə izah edir. Sual olunan dövlət borclarının investisiya qoyuluşlarına təsiri və onun gücü isə bu modeldə öz izahını tapmış olur. Aydın olur ki, dövlət borcları artdıqca ölkəyə qoyulan birbaşa xarici investisiyalar da azalmış olur. Bunun səbəbi isə dövlətin bu borcları ödəyə bilmə qabiliyyətinin borclar artdıqca azalmış olmasıdır. Lakin bu göstərici ölkədən-ölkəyə və dövrdən dövrə dəyişə bilər. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatları, Böyük Britaniya, Sinqapur, Fransa, Yaponiya, Çin kimi ölkələrdə dövlətin maliyyə vəziyyəti yüksək reytingə sahib olduğu üçün investorlar tərəfindən həmin dövlətin istiqrazları sıfır risk

sayılır. Ona görə də bu ölkələrə investisiya edən insanlar dövlət borclarının vəziyyətinə əhəmiyyət vermirlər. Ona görə də belə ölkələrdə həm dövlət borclarının, həm də birbaşa xarici investisiyaların eyni zamanda yüksəlişinə şahid oluruq. Ölkələr arasındakı fərqdən əlavə, dövrlər arasında da fərqlər olur. Məsələn, Yunanıstan Avropa Birliyinə daxil olduqdan sonra ölkəyə investisiya axını oldu. Çünki, həmin dövrdə ölkənin inkişafı yönündə gözləntilər çox yüksək idi. Lakin 2007-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında başlayan və yüksək səviyyədə inteqrasiya olmuş dünya maliyyə sisteminə təsir edən qlobal maliyyə böhranı Yunanıstanın iqtisadi inkişafını və gözləntilərini əlindən almaqla yanaşı hökuməti yüksək faizlərlə borclanmağa məcbur etdi. Bunun nəticəsində investorlar artıq Yunanıstan iqtisadiyyatına olan inamlarını itirdilər və ölkə çıxılmaz borc tələsinə düşdü.

Digər misal kimi Azərbaycan Respublikasını göstərmək olar 1994-2003 illər arasında dövlətin xarici neft şirkətləri ilə bağladığı əsrin müqaviləsi adını alan hasilat əməkdaşlığı ölkə üzrə iqtisadi gözləntiləri yüksəltdi. Müqavilə səbəbilə Xarici şirkətlər ölkəyə neft sektoruna külli miqdarda yatırımlar etdilər. Bundan əlavə, dövlət baş verəcək iqtisadi inkişafın dayanıqlılığın təmini üçün infrastruktur yaratmalı idi. Bunu yaratmaq üçün isə borclanmalı idi. Beləliklə, həmin dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcəyinə, iqtisadi inkişafın dinamikasının artacağına olan inam dövlət borcları ilə investisiyaları eyni zamanda yüksəltdi.

Hal hazırda da Azərbaycanda dövlət borclarına inam yüksəkdir. Bunun birbaşa səbəbi modelin metodologiyasında göstərilən dövlətin ödəyicilik qabiliyyətidir. Azərbaycanda hasilatın pay bölgüsü nəticəsində neftdən əldə olunan gəlirlər Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunda toplanır. Fondada yığılan məbləğ gələcək nəsillər üçün toplanır. Həmin məbləğdən həmçinin dövlətin xərclərinin bir qismini qarşılamaq üçün dövlət büdcəsinə transfer edilir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan hökumətinin dövlət borclarını ödəməsi bu yolla mümkündür. Ona görə də, kreditorlar rahatlıqla güvənib borc verə, və ya dövlət istiqrazlarını ala bilirlər. Borc faiz

dərəcələri yüksək olan dövlətlərdə isə bu durum əksinədir. Onların faiz dərəcələrinin yüksək olması birbaşa risk faktorlarından və iqtisadi gözləntilərdən asılıdır. Borcu çox olan, lakin vergi dərəcələri aşağı olan dövlətlərdə dövlətin borcları ödəmə qabiliyyətinin aşağı olduğu üçün faiz dərəcələri yüksək olur.

2.2. Azərbaycanca dövlət borclarının inflyasiyaya təsiri modeli üçün məlumat bazasının formalaşdırılması

İnflyasiyanın yaranma səbəbləri müxtəlifdir və üç əsas qola ayrılır. Bunlardan birincisi tələbatın yaratdığı inflyasiyadır. Ümumi tələbatın artımı isə bəzi səbəblərdən əmələ gəlir. Faiz dərəcələrinin aşağı düşməsi borclanma xərclərini aşağı saldığı və pulu daha əlçatan etdiyi üçün individualların və qurumların kreditləşməyə marağını artırır. Bu isə pul kütləsini artıraraq inflyasiyanın artmasına gətirib çıxarır. Digər bir səbəb əmək haqqı artımı ilə bağlıdır. Ölkədə əmək haqları yüksəldikdə individualların gəlirləri yüksəldiyi üçün ümumi tələbatlı yüksəlir və bununla da iqtisadiyyatda qiymət artımına səbəb olur. Ümumi tələbin yüksəlməsinin başqa bir səbəbi isə artan əminlikdir. İnsanlar sabahkı rifahlarının bugünkündən daha yaxşı olacağına inandıqda bugün daha çox pul xərcləməyə başlayırlar ki, bu da sonunda inflyasiyaya gətirib çıxarır.

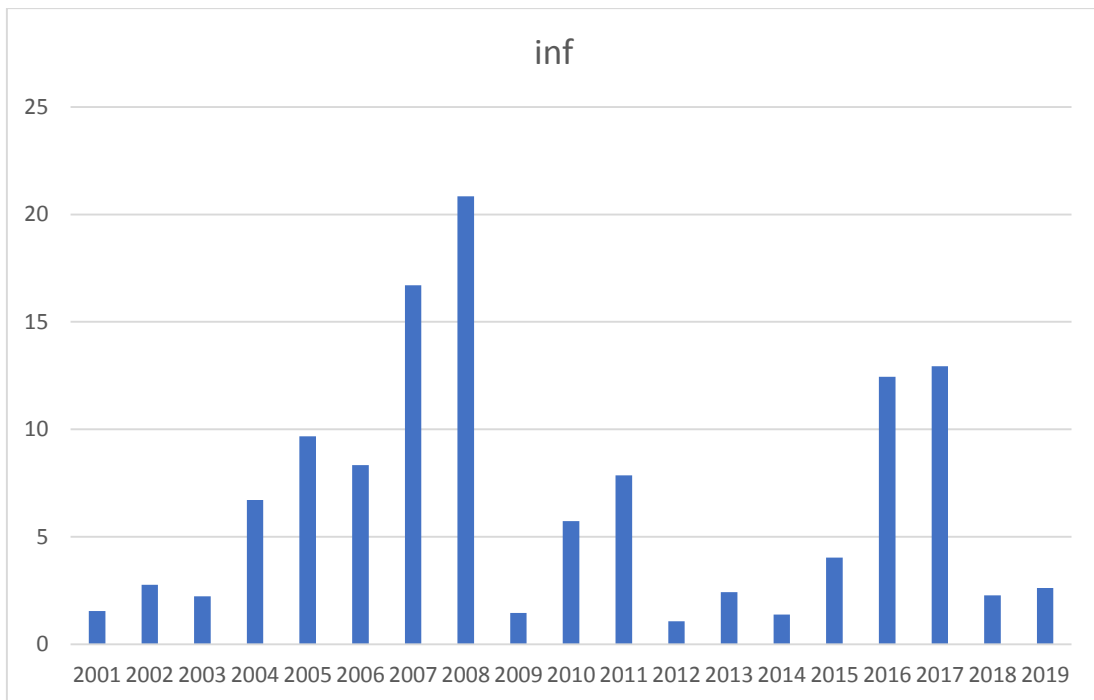
İnflyasiyaya səbəb olan əsas qollardan başqa biri inflyasiya gözləntiləridir. İnflyasiya gözləntiləri çox zaman inflyasiyanın özünü formalaşdırır. Şirkətlər inflyasiyanın yüksək olacağına inanırlarsa, indidən bu onların büdcə planlamasında və qiymət təyin etməsində rol oynayır, beləliklə, qiymət artımı yaranır.

İnflyasiyaya səbəb olan başqa bir istiqamət isə xərclərdən yaranan qiymət artımıdır. Əməkhaqqının qalxması, vergilərin yüksək olması, xammalın və ya istehsal avadanlıqlarının alınmasına çəkilən xərclərin yüksək olması və ya idxal rüsumuna məruz qalması kimi ünsürlər inflyasiyanın artmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycanda inflyasiya səviyyəsi 1990-cı illərdə çox yüksək olmuşdur. Azərbaycan SSRİ-nin tərkimindən çıxdıqdan sonra iqtisadiyyatın çökməsi, siyasi

stabilitiyin pozulması, istehsalatın dayanması və müharibənin baş tutması inflyasiya gözləntilərini olduqca yüksək tutmuşdur. Bunun nəticəsində də həmin dövrdə yüksək qiymət artımı və milli valyutanın dəyərinin itməsi müşahidə edilmişdir. Lakin sonralar müharibənin dayanması, neft kontraktlarının bağlanması və siyasi stabilliyə keçiddən sonra inflyasiya səviyyəsi aşağı düşmüşdür. Aşağıdakı qrafikdə inflyasiyanın 2001-ci ildən bəri olan göstəriciləri əks olunmuşdur:

Qrafik 8: 2001-2019-cu illər ərzində inflyasiya səviyyəsi

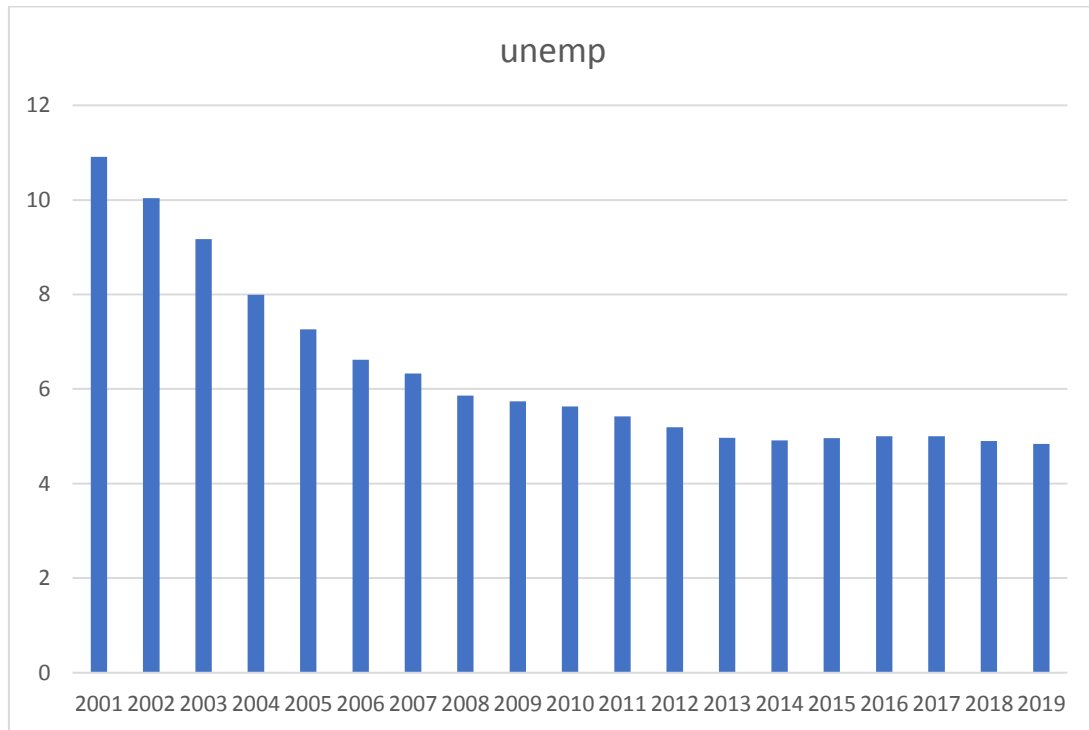
Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Qrafikdən görüldüyü üzrə 2008-ci ilədək inflyasiya sürətlə artmış, sonradan isə kəskin azalmışdır. Bunun səbəbi 2000-ci illərin əvvəllərində neftdən qaynaqlanan sürətli inkişaf və dövlətin külli miqdarda infrastruktura etdiyi investisiyalar olduğu bildirilir. 2009 sonrası isə global iqtisadi böhrandan yaranan iqtisadi durğunluğun ölkəmizə təsir etdiyi qənaətinəyəm. 2015-ci ildə isə milli valyutamız olan manatın iki dəfə mərkəzi bank tərəfindən devalvasiyasına qərar verilməsi inflyasiya səviyyəsini

artırmışdır. Bunun səbəbi istehlak səbətinin önəmli bir qisminin idxal məhsullar tərəfindən doldurulması, valyutamız ucuzlaşdıqda isə məhsulların manatla alışıının baha başa gəlməsi səbəbilə xərcdən yaranan inflyasiyaya uğramışdır.

UNEMP: İşsizlik səviyyəsi ölkədə əmək bazarına daxil olan və iş axtaran əhəlinin sayının ümumi əmək bazarındakı əhəlinin sayına nisbəti ilə əldə edilir. Filips əyrisinə əsaslanaraq demək olar ki, işsizlik və inflyasiya bir-birinə tərs mütənasindir. Aşağıdakı qrafikdə 2001-ci ildən bəri işsizliyin göstəricisi əks olunub:

Qrafik 9: 2001-2019-cu illər işsizlik səviyyəsi

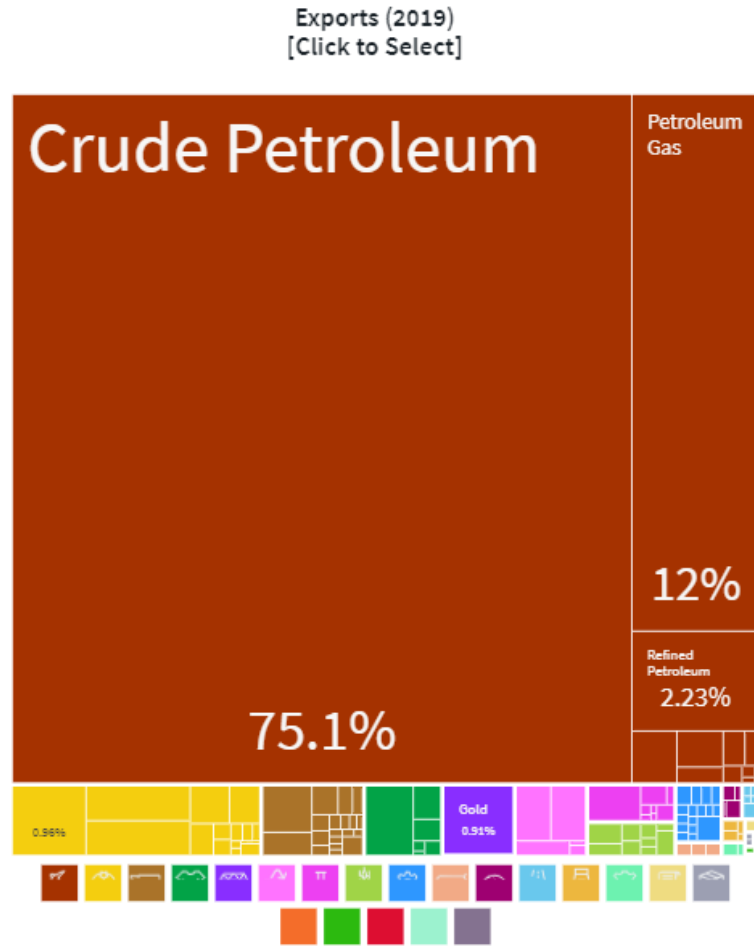
Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Qrafikdən görüldüyü kimi 2001-ci ildən 2012-ci ilədək işsizlik səviyyəsi sabit eniş trendində olmuş, 2012-ci ildən sonra isə 5% ətrafında aşağı volatilliklə stabil olaraq qalmışdır.

NEXP: Xalis ixrac ölkədən ixrac olunan və ölkəyə idxal olunan məhsul və xidmətlərin ümumi dəyərinin fərqi olaraq götürülür. Azərbaycanda ixracın 90%-dən

çoxu neft və neft məhsullarından asılıdır. Aşağıdakı təsvirdə OECD ölkələri statistikasında Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsulların təsviri göstərilmişdir.

Şəkil 3: Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsullar

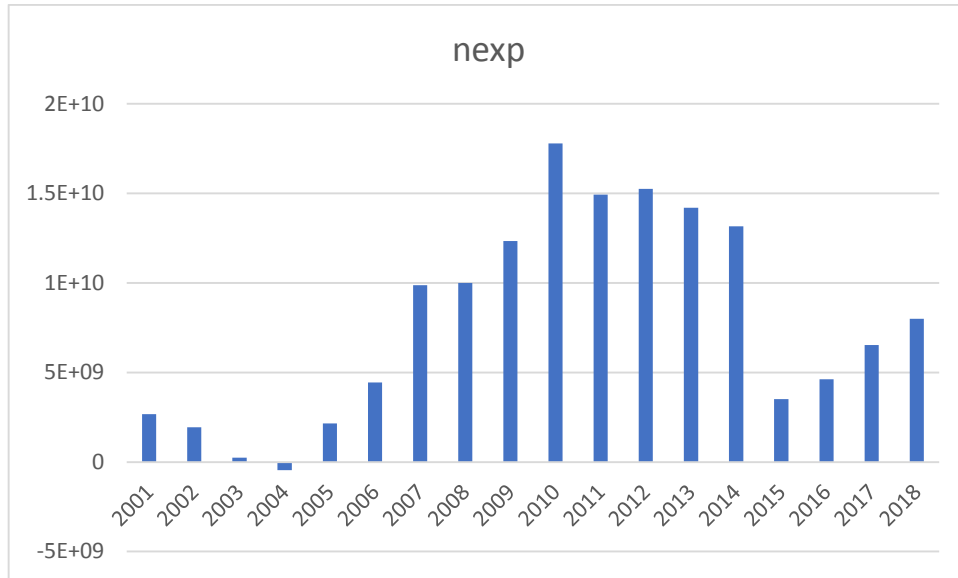
data.worldbank.org/profile/country/az

Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Şəkildən də aydın olduğu kimi Azərbaycanda ixrac əsasən neft və neft məhsullarından ibarətdir. Bu isə biristiqamətli olmaqla iqtisadi kompleksliyi aşağı salır və ixrac potensialını post-neft dövrünə riskə atır. Hazırda bu təkyönlülüynün azaldılması, qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracdakı payının artırılması istiqamətində dövlət proqramları strateji yol xəritəsinə əsasən aparılır, xüsusən də kənd təsərrüfatı

məhsullarının ixracına dəstək olunur. Aşağıdakı qrafikdə Azərbaycanın ticarət saldosunun 2001-ci ildən bəri olan göstəriciləri əksini tapmışdır:

Qrafik 10: 2001-2019-cu illərdə Azərbaycanın ticarət saldosu

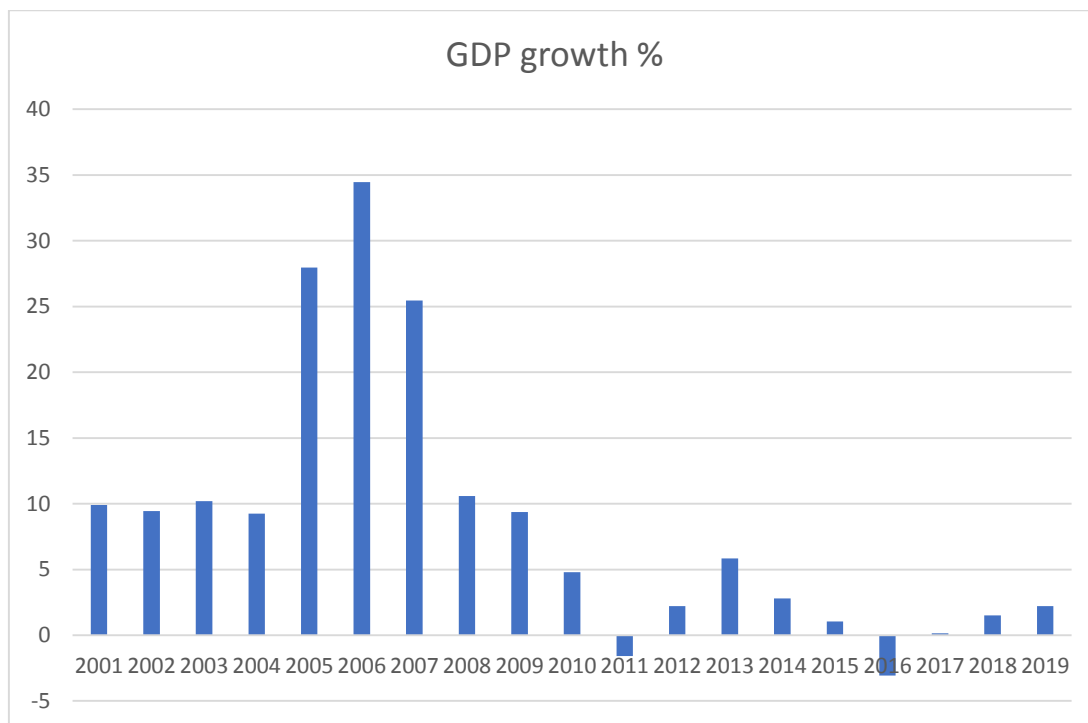

Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Qrafikdən aydın görünür ki, neft hasilatı artdıqca və neft qiymətlərinin yüksək olduğu dövrdə yüksək ticarət saldosu əldə edilib. Lakin, 2015-ci ildə valyutamızın kəskin düşüşü, iqtisadi böhranın yaranması ticarət saldosunu aşağı salmışdır. 2015-ci ildən sonra isə strateji yol xəritəsinə əsasən dövlət iqtisadi islahatları nəticəsində nisbi artıma nail olunmuşdur.

GROWTH: Xarici Birbaşa investisiyaların iqtisadi inkişafın vacib amili olduğu güman edilir. İntestisiyanın ümumi daxili məhsulun (ÜDM) dinamik elementi olduğu üçün xarici birbaşa investisiyalarınmmüstəqil dəyişəndir və ÜDM artımı isə aslı dəyişən olaraq qəbul olunmuşdur.

Qrafik 11: ÜMD atımının illər üzrə faiz dərəcələri

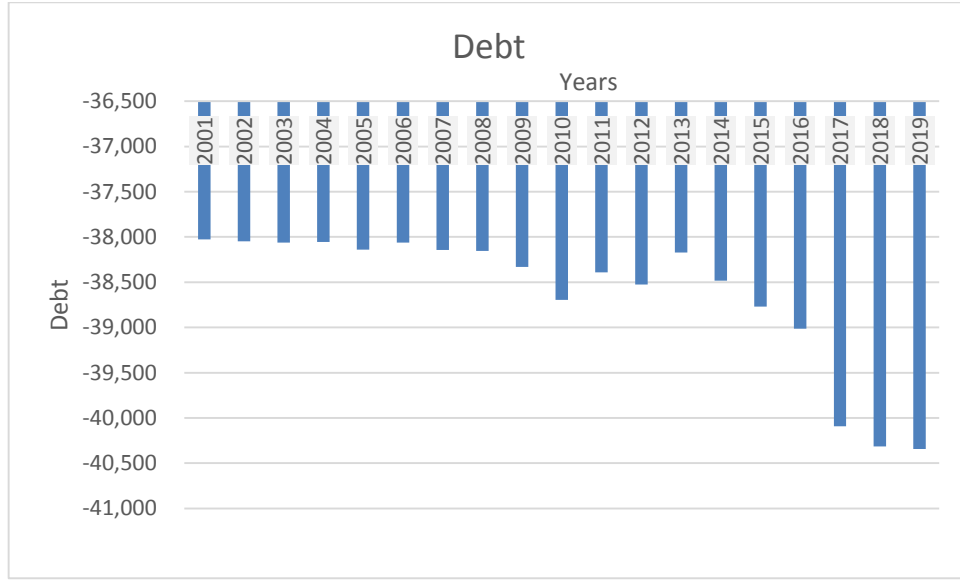

Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Qeyd olunan qrafikdə dövlətin ÜMD atımının illər üzrə faiz dərəcələri təsvir edilmişdir. Neft istehsalındakı sürətli artımlar 2006 və 2007-ci illərdə ÜDM artımının artmasına səbəb olmuşdur. Neft qiymətindəki dalğalanmaların təsiri ilə sonrakı illərdə ÜMD artımında azalmalar müşahidə olunmağa başladı. 2015-ci ildə yaşanan devalvasiya səbəbindən iqtisadi durğunluq yarandı, və bunun nəticəsi olaraq görünür ki, 2016-cı ildə mənfi inkişaf müşahidə olunmuşdur.

DEBT: Bu dəyişən dövlət borclarının dövlət gəlirlərinə nisbətini göstərir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu modeldə də dövlət borclarının göstəricisi borc həcmnin ümumi daxili məhsula deyil, dövlətin gəlirlərinə nisbəti əsas götürülmüşdür. Statistika aşağıdakı kimidir:

Qrafik 12: Dövlətin xarici borclarının illər üzrə məbləği

Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Qeyd olunan qrafikdə dövlətin xarici borclarının illər üzrə məbləği təsvir edilmişdir. Qrafikə əsasən 2001-2014 cü il aralıqlarında dövlət borclarının məbləğində stabillik görünür. 2014-2017 ci illərdə artan tendensiyadan sən 2017-2019 cu illərdə yenidən stabil tempə keçməsi müşahidə olunur.

Dövlət borclarının yaratdığı nəticələrin ölçülməsində istifadə olunan ikinci model Azərbaycanda inflyasiyaya təsir edən amillərin ölçümüşdür. Bu modeldə ümumi daxili məhsul, işsizlik, vergi səviyyəsi, xalic ixrac, neft qiymətləri kimi amillər iştirak edir. Bunlardan əlavə dövlət borcları da modelə daxildir ki, burada da ilk modeldə qeyd olunduğu kimi dövlət borclarının göstəricisi borc miqdarının illər üzrə məbləğinin müvafiq ildəki dövlət gəlirlərinə nisbəti əsas götürülmüşdür. Modeldə stasionarlığın ölçülməsi ilk fərq (first difference) metodundan istifadə edilmişdir.

Cədvəl 4: Dövlət borclarının yaratdığı nəticələrin ölçülməsində istifadə olunan ikinci model üçün stasionarlıq testi

First difference	
DEBT	0.0171
GROWTH	0.0368
INF	0.004
TAX	0.0001
INT	0.0517
UNEMP	0.9445
NEXP	0.0055
OILRENT	0.0602

Mənbə: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Cədvəldən göründüyü kimi işsizlik səviyyəsinin göstəricisində stasionarlıq mövcuddur. Dövlət borcları, ümumi daxili məhsul, inflyasiya, vergi və ixracda stasionarlıq müşahidə olunmur. Kredit faiz dərəcələrində və neft qiymətində isə zəif stasionarlıq müşahidə olunur. Bu isə 90 faiz əminlikdə stasionar sayılır.

Yeganə işsizlik göstəricisi qeyri stasionarlıq nümayiş etdirir ki, bu da modeldə müəyyən problemlərə yol açır. Nəzərə alsaq ki, qısamüddətli və uzunmüddətli dövrdə inflyasiya və işsizlik arasında olan əlaqəni ilk dəfə Milton Friedman, sonra isə Viliam Filips tərəfindən araşdırılan, iqtisadi ədəbiyyatda “Filips əyrisi” adı ilə tanınan neqativ əlaqə mövcuddur, bu zaman modeli qəbul edə bilərik. Filips əyrisinin təməl prinsipi işsizlik ilə inflyasiya arasındakı tərs mütənasib asılılıqdır. Sözügedən nəzəriyyə 1958-ci ildə Yeni Zelandiyalı iqtisadçı Viliam Filips tərəfindən Böyük Britaniyanın “Economica” adlı jurnalındakı çapında verilən məqalədə irəli sürülmüşdür. Məqalədə 1861-1957-ci illərdə Böyük Britaniyanın həm işsizlik, həm də inflyasiya göstəriciləri qarşılaşdırılmışdır. Bu zaman müşahidə olunmuşdur ki, işsizliyin artdığı illərdə inflyasiya aşağı, işsizliyin azaldığı illərdə isə inflyasiya göstəricisi yüksək olmuşdur. Bu nəzəriyyənin təməlinə iqtisadi aktivlik və dövlətin iqtisadi siyasəti dayanmaqdadır. Məsələn, dövlət iqtisadi ekspansiya siyasəti etdikdə qısamüddətli

dövrədə bu ümumi tələbi artırır. Ölkə iqtisadiyyatında ümumi tələbin artması təklifin artmasını vacib edir. Bu zaman isə ishəsalın əsas faktorlarından biri olan əməyə tələbat artır. Əməyə artan tələbat həm maaşların yüksəlməsinə, həm də işsizliyin azalmasına gətirib çıxarır. Bu isə əhalinin nominal gəlirlərinin artımına, məhsullara və xidmətlərə olan tələbatı artırır. Bu tələbat istehsalın artımına, beləliklə işsizliyin azalmasına səbəb olur. Və beləliklə işsizlik azalır. Lakin artan tələbat və əhalinin yüksələn nominal gəlirləri ölkədə inflyasiyanı gücləndirir. Beləliklə, Filips əyrisi öz sübutunu tapmış olur. Digər tərəfdən, dövlətin kontraktual iqtisadi siyasəti ölkədə dövlət xərclərini azaldır. Bu isə ümumi tələbatın aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Bu zaman istehsalatda da ixtisarlar gedir, işsizlik səviyyəsi yüksəlir. Yüksələn işsizlik səviyyəsi əhalinin nominal gəlirlərinin artımının qarşısını alır və inflyasiyanı aşağı səviyyədə tutur.

Modelin işlənməsində istifadə olunan verilənlər Dünya Bankının data bankından, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsindən, Maliyyə Nazirliyindən və İqtisadiyyat Nazirliyindən əldə olunmuşdur. Məlumatlar 2001-2020-ci illəri əhatə etməkdədir. Modelin nəticələri aşağıdakı kimidir:

Modeldə asılı dəyişən kimi inflyasiya səviyyəsi göstərilmişdir. Sərbəst dəyişənlər isə dövlət borcları, ümumi daxili məhsul, yığımlar, kredit faizləri, neft qiyməti, ixrac götürülmüşdür. Reqressiyada R kvadrat göstəricisi 0.57 olaraq göstərilmişdir. Bu o deməkdir ki, Bizim modelimiz investisiya qoyuluşlarındakı dəyişimin təxminən 57 faizini izah edir. Bu göstərici yüksək deyil, lakin statistikadakı problemləri nəzərə alsaq, qənaətbəxşdir. Əlavə olaraq Durbin-Uatson statistikasına da 2.44 olaraq göstərilir. Bu kiçik bir mənfi avtokorelyasiya göstəricisidir. Lakin, modeldən hansısa dəyişəni çıxardıqda model əsas dəyişəni izah etmir, R kvadrat göstəricisi aşağı düşür. Ona görə də Qeyd edilən Durbin-Uatson statistikasına tolerant yanaşılır. Reqressiyanın F statistiki də reqressiyanın statistik olaraq doğruluğunu vurğulayır.

İkinci modelin reqressiya anilizinin nəticələrinə (əlavələr bölməsi, cədvəl № 5) baxdıqda ilk izahedici dəyişən olan dövlət borclarının həcmnin inflyasiya səviyyəsinə mənfi təsir göstərdiyi bəlli olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ilk modeldəki kimi bu modeldə də borc göstəricisi dövlət borclarının dövlətin illik gəlirlərinə nisbəti kimi nəzərdə tutulmuşdur. Cədvəldən görüldüyü üzrə dövlət borclarının dövlət gəlirlərinə nisbətinin bir faiz artmağı inflyasiyaya 0,029 faiz azalmasına gətirib çıxarır. Lakin dəyişənin P dəyərinə baxdıqda görürük ki, bu təsir doxsan faizlik əminlik dərəcəsində statistik olaraq əhəmiyyətli sayılmır. Dövlət borclarının artmasının inflyasiyaya mənfi təsir göstətməsinin bir neçə səbəbi ola bilər. Birinci səbəb istehsalın azalması və ya vergi siyasətinin dəyişməsi ilə dövlət gəlirlərinin azalmasıdır. Bu zaman ölkədə iqtisadi aktivliyin aşağı düşməsi gözlənilir, çünki, insanların gözləntiləri zəif olduğu üçün əlavə qazandıqları hər bir manat pul üçün marginal xərcləmə meyilliliyi aşağı düşür. Beləliklə, ümumi tələbat aşağı düşmüş olur. İkinci səbəb kimi kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizə ola bilər. Kölgə iqtisadiyyatının qarşısı alındığı zaman qanunsuz bizneslə məşğul olan bir çox sahibkar bizneslərini bağlayır. Bunun nəticəsində ölkədə iqtisadi aktivlik azalır, işsizlik artır, beləliklə, ümumi tələbat aşağı düşdüyünə görə inflyasiya səviyyəsi də aşağı düşür.

Modeldə ümumi daxili məhsulun artması inflyasiya səviyyəsinə mənfi təsir göstərdiyi ortaya çıxır. Ümumi daxili məhsul 1 dollar artdıqda inflyasiya 0.08 faiz azalır. Amma bu göstərici qeyri-intuitiv olmaqla yanaşı həm də statistik olaraq əhəmiyyətsizdir.

Digər dəyişən, işsizliklə inflyasiya arasındakı əlaqədir ki, bu da yuxarıda qeyd olunan Filips əyrisinin göstəricisidir. İşsizlik 1 faiz artdıqda inflyasiya 1.5 faiz azalır.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MALİYYƏ SİYASƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasının büdcə-vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Sovet dövründəki vergi sistemində büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi olan gəlir vergisi o dövrdə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab vermirdi. Bu vergi istehsalın artması ilə əlaqəli idi və bazar əməliyyatları (qiymət, tələb, təklif, rəqabət və s.) nəzərə alınmırdı. Bu səbəbdən gəlir vergisinin digər vergilərlə - əlavə dəyər vergisi, aksizlərlə əvəz edilməsinə ehtiyac var. 9 Noyabr 1991-ci ildə "Hüquqi şəxslərin mənfəətindən və bəzi gəlir növlərindən vergilər haqqında", 31 dekabr 1991-ci il tarixli "Əlavə dəyər vergisi haqqında" və "Aksizlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının ilk vergi qanunları qəbul edildi. Vergi sisteminin hüquqi əsaslarının yaradılması istiqamətində görülən işlər qanun və bir sıra normativ aktların qəbulu ilə davam etdirildi. Vergi sistemində mühüm yer tutan "Azərbaycan Respublikasında fərdi gəlir vergisi haqqında" qanun (24 iyun 1992) qəbul edilmişdir.

Bu qanunlar təkcə vergi nisbətinin müəyyənləşdirilməsi baxımından deyil, həm də vergi təfəkkürünün yaradılması, vergilərə dair iqtisadi biliklər baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. İlk vergi qanunları, müxtəlif vergi növləri üçün vergi dərəcələrini belə müəyyənləşdirdi: fərdi gəlir vergisi - yüzdə 12-55, əlavə dəyər vergisi - yüzdə 28, gəlir vergisi - yüzdə 35.

Bazar iqtisadiyyatına keçid üçün ən vacib şərtlərdən biri vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi, beynəlxalq standartlara uyğun vergi sisteminin formalaşdırılması, çevik vergi siyasətinin həyata keçirilməsi ulu öndərin müəyyənləşdirdiyi iqtisadi strategiyanın bir hissəsi idi. "Biz bazar iqtisadiyyatını vergilər vasitəsilə tənzimləməliyik" dedi ulu öndər Heydər Əliyev. vergi mühitinin yaradılmasına, habelə

vergi xidmətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində məqsədyönlü işlərə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Eyni zamanda, ölkədə iqtisadi islahatlar dərinləşdikcə, vergi üçün qanunvericilik və metodoloji bazanın təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var idi. Vergi qanunvericiliyindəki bir sıra boşluqlar həm vergi ödəyiciləri, həm də vergi orqanları arasında qanuni narazılığa səbəb oldu (Acharya, V., & Rajan, R., 2013, s.54).

Məhz belə bir şəraitdə ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi və diqqəti ilə Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin yenidən qurulmasına başlandı. O zamana qədər qəbul edilmiş normativ aktlar bütün vergi sistemini deyil, müxtəlif sahələrini əhatə edirdi ki, bu da vergi sisteminin mərkəzləşdirilmiş idarəetməsində bir sıra obyektiv çətinliklərlə nəticələnirdi. Bu problemlərin aradan qaldırılması, ilk növbədə, bütün vergi sisteminin vahid qanunvericilik bazası əsasında tənzimlənməsini və idarə olunmasını zəruri etdi.

1. Vergi islahatının bütün aspektləri vergi münasibətlərinin müxtəlif mərhələlərinin tənzimlənməsi üçün hüquqi əsas yaradan Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində öz əksini tapmışdır. Ölkəmizdə tətbiq olunan vergilərin dəqiq siyahısını müəyyənləşdirir, vergi ödəyicilərinin və vergi orqanlarının hüquq və vəzifələrini, vergilərin ödənilməsinə dair öhdəliklərin yaranması (dəyişdirilməsi, dayandırılması) üçün əsasları və onların icrası qaydalarını müəyyənləşdirir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.).

Vergi ödəyicilərinin hüquqlarının müdafiəsi ümummilli lider Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. Odur ki, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 100-dən çox maddəsi vergi ödəyicilərinin hüquqlarının bu və ya digər şəkildə qorunmasına və qanuni mənafeələrinin təmin olunmasına yönəldilmişdir. Vergi Məcəlləsində vergi idarəsi - vergi nəzarəti bir sıra forma və metodlardan da ibarətdir.

Vergi Məcəlləsinin təsdiqindən sonra Vergilər Nazirliyinin əmri ilə Vergilər Nazirliyinin (indiki Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət

Vergi Xidməti) nəzdində Vergi Məcəlləsinin Tətbiqi üzrə Koordinasiya Komissiyası yaradıldı. 10 Avqust 2000 tarixli. Bu komissiya Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ilə bağlı təlimatların və digər normativ sənədlərin hazırlanmasını, vergi işçilərinin hazırlığını, vergi ödəyicilərinə tam məlumat verilməsini və geniş kampaniya üçün lazımi tədbirlərin əlaqələndirilməsini təmin etməli idi. Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ilə əlaqədar nəzərdə tutulmuş tədbirlərin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi üçün Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatında müvafiq şöbə yaradılmışdır. Qısa müddətdə, Vergi Məcəlləsinin müəyyən bir maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq, Vergilər Nazirliyi qaydalar, bəyannamələr, sertifikatlar, bəyannamələr, sertifikat formaları və s. Hazırlayır, onların tətbiqi təmin olunur (Arslanalp, S., & Tsuda, T., 2014, s. 63).

Vergi Məcəlləsi qüvvəyə mindikdən sonra beynəlxalq normalar nəzərə alınmaqla müddələrinin beynəlxalq iqtisadi şərtlərə uyğun təkmilləşdirilməsi işləri davam etdirildi və əlverişli investisiya mühiti yaratmaq və bu qanunvericiliyə bir sıra əlavə və dəyişikliklər edildi vergi ödəyicilərinin qanuni mənafeələrini qorumaq.

Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin konseptual əsası vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi, vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi, vergidən yayınma ilə səmərəli mübarizənin təşkili və əlverişli investisiya mühitinin yaradılması idi. Eyni zamanda, bütün vergi ödəyiciləri üçün bərabər iqtisadi şəraitin yaradılması, ölkədə sahibkarlığın inkişafı və azad rəqabətin formalaşdırılması vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin əsas prinsiplərindəndir (Ascari, G., Sbordone, A.M., 2014, s.84).

Vergi Məcəlləsi qüvvəyə mindikdən sonra onun bəzi maddələrinin tələblərindən irəli gələn müxtəlif qaydalar Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edildi. Vergi Məcəlləsinə əlavə olaraq qanunvericiliyin tətbiqində müxtəlif vaxtlarda qəbul edilmiş digər normativ hüquqi aktlardan da istifadə edilmişdir. Vahid tənzimləyici bazanın yaradılması məqsədilə 2003-cü il 28 noyabr tarixli "Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsi haqqında"

Azərbaycan Respublikasının Qanunu Nazirlər Kabinetinin 20-dən çox qaydasının daxil edilməsini nəzərdə tutur. . Vergi kodu. Bu qərarların əksəriyyəti Vergi Məcəlləsinin qüvvəyə mindiyi andan qüvvəyə mindi və məcəlləyə daxil edilməsi heç bir yeni prosedur və ya norma yaratmadı (Azzimonti, M., De Francisco, E., 2014, s.96).

2. Vergi Məcəlləsinin qəbulundan sonra vergilərin iqtisadi fəaliyyətə uzunmüddətli stimullaşdırıcı təsirini təmin etmək, investisiyaları stimullaşdırmaq, müəssisələrin istifadə etdikləri vəsaitləri artırmaq üçün gəlir vergisi dərəcəsi son 10 ildə tədricən azaldıldı. 27%. 2003-cü ildə 2004-cü ildə% 25-ə qədər; yüzdə, 2006'da yüzde 22, 2010'dan bu yana yüzde 20 (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2014, 351 s.).

Son illərdə fərdi gəlir vergisinin hesablanması mexanizmi sadələşdirilmişdir. Hazırda bu vergi növü hesablanarkən üç səviyyə istifadə olunur. Sosial müdafiənin gücləndirilməsi və əhalinin maddi təminatının yaxşılaşdırılması hər zaman hökumətin diqqət mərkəzindədir. Son illərdə bu istiqamətdə vergi qanunvericiliyi təkmilləşdirilmişdir.

14 faiz dərəcəsi ilə vergi qoyulan fiziki şəxslərin maksimum aylıq gəliri 2006-cı ildə 600 manatdan 1000 manata, 2008-ci ilin əvvəlindən 2000 manata və 1 yanvar 2013-cü ildən 2500 manata qaldırılmışdır (Əsədov H.X., Talıbov S.T., 2005, s.29). 1 yanvar 2010-cu il tarixindən etibarən fərdi gəlir vergisinin maksimum dərəcəsi 35% -dən 30% -ə, 2013-cü il yanvarın 1-dən 25% -ə endirilmişdir ki, bu da əhalinin maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərir (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2014, 351 s.). Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər üçün bu dərəcənin 35% -dən 20% -ə endirilməsi fərdi sahibkarlar üçün gəlir vergisi və hüquqi şəxslər üçün gəlir vergisi dərəcələrinin uyğunlaşdırılmasına və vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləmək və vergitutma mexanizmini sadələşdirmək məqsədi ilə ölkədə 2001-ci ildən sadələşdirilmiş vergi növü tətbiq olunur. Malların və işlərin ümumi satış həcminə və satışdankənar gəlirlərə tətbiq olunan

bu vergi Bakı üçün 4%, bölgələr və Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün 2% olaraq təyin edilmişdir. Quru yolu ilə sərnişin və yük daşımalarının həyata keçirilməsi də sadələşdirilmiş verginin əhatə dairəsinə daxil edilmiş və bu ərazilərdə fəaliyyət göstərən fiziki və hüquqi şəxslərin vergi yükünü azaltmışdır. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan dərhal sonra əlavə dəyər vergisini (ƏDV) tətbiq etməyə başladı. Mühüm vergi mənbələrindən biri olaraq bu verginin ümumi vergi gəlirlərindəki payı hazırda 29 faizdən çoxdur. Azərbaycan iki ƏDV dərəcəsinə tətbiq edir (0% və 18%) (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2014, 351 s.). Bu, dünyanın ən aşağı ƏDV dərəcələrindən biridir.

Vergi Məcəlləsinin qəbulundan sonrakı dövrdə vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi, vergi inzibətçiliyinin təkmilləşdirilməsi, vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi, vergidən yayınma hallarına qarşı səmərəli mübarizə və əlverişli investisiya mühiti yaratmaqdır. Bu dəyişikliklərin vacib komponentləri vergi ödəyiciləri üçün bərabər iqtisadi şəraitin yaradılması, hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar, rezident vergi ödəyiciləri və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsi və sərbəst rəqabətə imkan verən vergi rejiminin yaradılmasıdır.

Əsas diqqət büdcə gəlirlərini artırmaq üçün vergi yükünün bütün vergi ödəyiciləri arasında bərabər və ədalətli bölüşdürülməsi məsələsinə yönəldilmişdir. Vergi güzəştlərindən istifadə etməyən iqtisadi iştirakçılarla müqayisədə vergi sisteminin ədalət prinsipini pozan və təsadüfən fəaliyyət göstərən vergi güzəştlərinin sayının azalması buna nümunədir. Beləliklə, bir vergi ödəyicisi qrupu üçün güzəştli hesab edilən bir rejim istər-istəməz başqaları üçün əlavə vergi yükü və yük deməkdir. Eyni zamanda, mövcud vergi və rüsumların, habelə sosial sığorta haqlarının dərəcələri yenidən nəzərdən keçirilmiş, onların optimal səviyyəsi və strukturu müəyyənləşdirilmiş, sadələşdirilmiş verginin tətbiqi mexanizmi təkmilləşdirilmişdir.

Vergi və büdcə sisteminin yaxşılaşdırılması istiqamətində xeyli iş görülməsinə baxmayaraq, bu sahədə bəzi problemlər var. Bu problemləri həll etmək üçün dövlət bir sıra iqtisadi qanunlar qəbul edərək iqtisadi inkişaf üçün zəmin yaradır. Büdcə sistemi haqqında qanun da daxil olmaqla bu qanunların əksəriyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, dövlətin əsas maliyyə planı olan dövlət büdcəsində əks olunur.

Dövlət büdcəsini tənzimləmək və büdcə kəsirini aradan qaldırmaq üçün vahid maliyyə siyasətinə böyük ehtiyac var. Vahid büdcə və vergi siyasəti inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə, eləcə də milli və regional prinsiplərə əsaslanmalıdır.

3.2. Dövlətin maliyyə siyasətinin tənzimlənməsinə dair beynəlxalq təcrübənin Azərbaycan Respublikasına tətbiqi imkanları

Tarixən maliyyə bazarlarının üç inkişaf mərhələsi və müvafiq olaraq maliyyə tənzimlənməsinin üç modeli ayırd edilə bilər: ətraf, spesifik (sektor) və kombine edilmiş (Acharya, V., & Rajan, R., 2013, s.61).

İnkişafın ilkin mərhələsində, yəni periferik mərhələdə tənzimləmə funksiyası müstəqil olaraq ayrılmamışdır; Müvafiq xarakterli ayrı-ayrı funksiyalar, milli hökumətlərin müvafiq profilli şöbələri, əksər hallarda Maliyyə Nazirlikləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. Məsələn, 19-cu əsrin əvvəllərində Rusiya İmperatorluğunda İmperator I Aleksandr fərman verərək birjada ticarətə nəzarət funksiyasını Maliyyə Nazirliyinə həvalə etdi (Acharya, V., & Rajan, R., 2013, s.61).

Daha sonra Böyük Depressiya dövründə (1929-1933) tənzimləmə fəlsəfəsində köklü dəyişikliklərə ehtiyac duyuldu və xüsusi maliyyə tənzimləyiciləri yaradıldı. 1933-1940-cı illərdə ABŞ-da maliyyə bazarlarını tənzimləyən qanunvericilik qəbul edildi və 1934-cü ildə Qiymətli Kağızlar və Mübadilə Komissiyası (SEC) ixtisaslaşdırılmış tənzimləyici quruldu. Bu hadisələr “sahələr” prinsiplərinə əsaslanan yeni tipli tam dövlət tənzimlənməsinə keçidin əlamətləri idi (Acharya, V., & Rajan, R., 2013, s.61).

İnkişaf etmiş ölkələrdə bu funksiyaları xüsusi dövlət qurumları - maliyyə tənzimləyiciləri həyata keçirirlər (məsələn, Almaniyada Federal Maliyyə Nəzarəti Ofisi, İngiltərədəki Maliyyə Xidmətləri Ofisi və s.) (Acharya, V., & Rajan, R., 2013, s.61).

Maliyyə tənzimlənməsi 1929-1933-cü illərdəki dağıdıcı maliyyə böhranından sonra tənzimləyici və nəzarət orqanları tərəfindən maliyyə institutlarına qoyulan xüsusi normalar, standartlar və məcburi tələblər sistemi kimi formalaşmışdır. Maliyyə tənzimləyicilərinə ehtiyac pul tənzimləmə modelindəki dəyişikliklər nəticəsində meydana gəldi. Hər yerdə qızılın qiyməti və ehtiyat varlığının "təbii tənzimləyici" kimi istifadəsindən imtina nəticəsində faiz dərəcələrində, valyuta risklərində və satış risklərində artım var idi. Qurulmuş maliyyə tənzimləyiciləri bu riskləri məhdudlaşdırmalı idilər.

Xarici maliyyə bazarlarının təcrübəsi göstərir ki, dünya maliyyə bazarlarının təxminən 90% -i üç əsas idarəetmə bölgəsində, ABŞ-da (Nyu-York və Çikaqo), Yaponiyada (Tokyo) və Avropada (London və Frankfurt) cəmlənmişdir (Acharya, V., & Rajan, R., 2013, s.61).

Dünya təcrübəsində birjadan kənarında olan qiymətli kağızlar bazarı avtomatlaşdırılmışdır. Bu, iştirakçılara - alıcılara və satıcılara elan edilmiş qiymətləri izləməyə imkan verir.

Bütün alqı-satqı qiymətləri, treyder adlarında belə, yayım ekranında əks olunur. Buna görə, bir əməliyyat bir broker və bir diler funksiyalarının birləşməsinə imkan verməsə belə, bu vasitəçi şirkətlərin çoxu bazarda həm broker, həm də diler kimi fəaliyyət göstərir. 1921-ci ildə ABŞ-da Milli Qiymətli Bazar Satıcıları Birliyi (NASDAQ) quruldu. Bu sistem yüksək dərəcədə avtomatlaşdırılmış rabitə şəbəkəsi olaraq dilerləri qiymətli bazarlar barədə məlumatlandırmaq funksiyasına malikdir. Sistemin imkanları o qədər genişdir ki, hətta telefon vasitəsilə alış-veriş edilə bilər.

OTC-də təklif olunan qiymətli bazarları bir neçə qrupa bölmək olar (Acharya, V., & Rajan, R., 2013, s.61).

- iqtisadiyyatın ənənəvi sahələrində fəaliyyət göstərən və gələcəkdə böyüməsi gözlənilməyən firmaların səhmləri;
- iri maliyyə-kredit təşkilatlarının qiymətli bazarları;
- iqtisadiyyatın perspektivli sahələrində yaradılan və böyük korporasiyalar olma potensialı olan qurumların səhmləri;
- kiçik və orta neft və qaz axtarış şirkətlərinin səhmləri;
- dövlət və bələdiyyə qiymətli bazarları;
- xəzinə sertifikatları və xarici qiymətli kağızlar bazarları; - yeni buraxılmış səhmlər.

Təşkilata görə, sadə, ingilis, holland, yazışma, ikili, davamlı səhm hərraclarını ayırd edirlər. Sadə bir auksion tələbin qənaətbəxş olmadığı zaman satıcıların rəqabətini və tələb bitdikdə alıcıların rəqabətini əhatə edir. İngilis hərracı minimum qiymətdən maksimum qiymətə qədər addım-addım baş verir.

Satışa başlamazdan əvvəl satıcılar tərəfindən verilmiş sifarişlər, başlanğıc qiyməti ilə smeta bülleteninə daxil edilir. Hər bir addımın həcmi satışa başlamazdan əvvəl müəyyən edilir və ümumiyyətlə ilkin qiymətin 5-10% -ni təşkil edir. Satış son müştərinin təklif etdiyi ən yüksək qiymətə həyata keçirilir. Belə auksionlar ümumiyyətlə malların satışa tələbi olduqda keçirilir.

Holland auksionu ilk alış-veriş əsasında, yəni ən yüksək qiymətdən ən aşağıya qədər təşkil olunur. Satış minimum qiymətə və ya bağlanma qiymətinə görə həyata keçirilir. Belə bir hərrac, məsələn, ən qısa müddətdə bir məsələ yerləşdirmək lazım olduqda, yüksək qiymətli bazarda keçirilir.

Qiyabi hərracda alıcılar eyni zamanda qiymətlərini təklif edirlər. Mallar ən yüksək qiymət təklif edən alıcı tərəfindən yazılı qaydada alınır. İkili hərrac satıcı və alıcı arasında eyni vaxtda rəqabətə əsaslanır.

Davamlı hərrac, şifahi sifarişlərin sifariş kitabçasına daxil edilməsinə və ya birjanın ticarət mərtəbəsindəki elektron lövhədə göstərilməsinə əsaslanır. Belə bir

hərrac birbaşa mübadilə otağında keçirilə bilər. Alış ən yüksək qiymətlə, satış isə ən aşağı qiymətlə müəyyənləşdirilir.

Davamlı hərracları likvid olmayan bazar üçün səciyyəvidir, çünki belə bazarda əməliyyatlar gec aparılır, alıcının qiyməti ilə satıcının qiyməti arasında böyük fərq var. Bu əməliyyat hərraca birdəfəlik hərrac da deyilir, çünki bütün əməliyyatlar tələb və təklif arasındakı təxmini tarazlıqla eyni vaxtda baş verir.

Bundan əlavə, vəkalətnamə əsasında agent birja ticarəti ilə müstəqil mübadilə əməliyyatları (arzu edirik) ilə yanaşı alıcılara və satıcılara hərtərəfli xidmətlər göstərməyi də ayırır.

Birja ticarətinin inkişafı yeni, qeyri-ənənəvi forma və metodlardan istifadə etməklə mümkündür. Məsələn, özünə xidmət edən terminal sistemi anbar mağazalarını əvəz edərək fərdi investor ilə birja arasında vasitəçi rolunu oynaya bilər. Ən yeni bankomatlar bazarın ümumi vəziyyəti, müəyyən qiymətli bazarlardakı qiymətlər barədə məlumat əldə etməyə, eyni zamanda bir əməliyyatı dərhal həyata keçirməyə imkan verir (Acharya, V., & Rajan, R., 2013, s.61). İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən məlumdur ki, banklar, birjalar və müştərilər arasında qarşılıqlı fəaliyyət formaları kəskin şəkildə dəyişir. Buna görə də dünya proseslərindən xəbərdar olmaq üçün Azərbaycanda müştərilər üçün yeni xidmət növlərini tətbiq etmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə birjalar hələ də qiymətli bazarların dövriyyəsinin təşkilində əhəmiyyətli rol oynayır, lakin mübadilə və qiymətli bazarların birja ticarəti mexanizmlərinin əhəmiyyəti getdikcə azalır və bu, sabit bir prosesə çevrilmişdir. Bunun əsas səbəbi rabitənin inkişafıdır. Kommersiya və investisiya bankları artıq mübadiləni bu sahədə güclü rəqiblər kimi formalaşdırırlar. Getdikcə daha çox maliyyə aktivləri üçün hesablaşma mərkəzi və ticarət mərkəzinə çevrilirlər. Eyni zamanda, qiymətli bazarların büdcədən kənar dövriyyəsinə təşkil edən yeni formalar, o cümlədən kompüter texnologiyaları və müasir rabitə tətbiq olunur. Nəticə olaraq son illərdə inkişaf etmiş ölkələrdə keçid fond bazarının formalaşması

səbəbindən səhmlər və birjadan kənar bazarlar arasında sərhədin pozulması baş verdi. Məsələn, qiymətli kağızlar bazarlarındakı ən vacib ticarət mərkəzlərində birjalar tərəfindən yaradılan və onların tənzimləyici təsiri altında yaradılan törəmə bazarlar mövcuddur. Bu bazarlar yüksək dəyərli bazarlar üçün nisbətən aşağı keyfiyyət tələblərinə malikdir, lakin ticarətin davamlılığı, qiymətləndirmə, qaydaların vahidliyi və s. təmin edir. Onların görünüşü, birjaların öz bazarlarını genişləndirmək, ən qabaqcıl texnologiyaların daşıyıcısı olan kiçik və orta şirkətləri maliyyələşdirməyə xidmət edən tənzimlənən, tənzimlənən dəyər bazarları yaratmaq istəyi ilə əlaqələndirilir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Vergi dərəcələri isə inflyasiya səviyyəsinə müsbət təsir edir. Bu göstərici statistik olaraq əhəmiyyətli olmasa da, intuitiv olaraq doğrudur. Vergi dərəcələri artdıqda, məhsulun qiymətinin üzərinə qoyulan vergi yükünün bir qismi istehlakçı tərəfindən, digər qismi isə istehsalçı tərəfindən ödənilir (L. H. Summers, 1986). Məhsula tələbatın miqdarından asılı olaraq vergi yükünün hansı tərəfin üzərinə daha çox düşdüyü bilinir. Əgər məhsula olan tələbat yüksək, təklif isə az olarsa, vergi yükünün böyük hissəsi istehlakçı üzərinə düşər. Əgər məhsula olan tələbat aşağı, təklif isə çox olarsa, vergi yükünün böyük hissəsi istehsalçı üzərinə düşər.

Xalis ixrac inflyasiya səviyyəsinə müsbət təsir göstərir. Yəni, ixrac bir dollar artarsa, növbəti il inflyasiya 1.6 faiz artacaqdır. İxracın inflyasiyaya müsbət təsir etməsi intuitiv olaraq doğrudur. Bu göstərici statistik olaraq əhəmiyyətlidir.

Neft qiymətləri inflyasiyaya müsbət təsir edir. Çünki ölkəyə gələn gəlirin böyük hissəsi neft sektorundandır və neft qiymətinin yüksəlişi gəlirlərin artması, məcmu tələbatın artması deməkdir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət borclarının yaratdığı nəticələrin ölçülməsi və tədqiqi zamanı məlum olur ki, dövlət borclarının artması investisiya qoyuluşuna kiçik amma statistik olaraq əhəmiyyətli təsirə malikdir. İnflyasiya üzərində dövlət borclarının isə əhəmiyyətli təsiri yoxdur. Ümumilikdə götürəndə Azərbaycanda dövlət borclarının iqtisadiyyatə güclü təsiri yoxdur. Bunun bir neçə səbəbi var:

Birinci səbəb odur ki, Azərbaycanda dövlət borclarının həcmi digər ölkələrdəki kimi yüksək deyil. Borc səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə bu borclar böyük iqtisadi dəyişikliyə yol açmır, iqtisadi tabillik qorunur.

İkinci və ən böyük səbəb Azərbaycanda dövlət büdcəsinin böyük bir qisminin Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan transferlərin hesabına formalaşmasıdır. Bu ünsür ölkəmizə post-sovet dövründə çoxlu faydalar vermişdir. İnfrastrukturun qurulması, iqtisadi stabilliyin yaradılması, əhalinin rifahı naminə sosial

proqramların həyata keçirilməsi, gənclərin xarici ölkələrdəki universitetlərdə təhsilə göndərilməsi və s. sağlam iqtisadiyyat formalaşdırmaq üçün böyük addımlardır. Lakin, transferlərin həcmnin çox olması büdcə stabilliyini sual altında saxlayır. Neft gəlirlərimizin həmişə yüksək olmayacağını, Neft Fondunun büdcəsinin bitəcəyini nəzərə alsaq büdcəmizin neftdən asılılığı dayanıqlı inkişaf hədəflərimizə böyük əngəllər yarada biləcəyini nəzərə almalıyıq. Əgər ARDNF-dan büdcəyə transferlər olmasa idi, kiçik büdcə ilə daha az inkişaf qət etmiş olardıq.

Ölkəmizdə dövlət borclarına nəzarət üçün Prezident İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərman imzalayıb. Fərmana əsasən, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Dövlət Borcunun və Maliyyə Öhdəliklərinin İdarə Edilməsi Agentliyi yaradılmışdır. Agentliyin vəzifəsi dövlət borclarının alınmasına və qaytarılmasına, o cümlədən borcların stabilliyini, dayanıqlılığını təmin etməkdir.

Düşünürəm ki, ölkədə dövlət borclarının dayanıqlılığının birbaşa təminatçısı dövlət büdcəsinin dayanıqlılığıdır. Hökumət tərəfindən aparılan büdcə strategiyalarında bu ünsür həmişə yer alır.

Azərbaycanda dövlət büdcəsinin formalaşdırılması mexanizminin inkişaf etdirilməsi gərəkir. Bu həm büdcəni ARDNF-dan transferlərdən asılılığını aradan qaldıracaq, həm də dövlət borclarının tənzimlənməsində mühüm rol oynayacaqdır. Hazırda bu istiqamətdə atılan addımlardan biri olan icbari tibbi sığorta yığımlarını göstərmək olar. Bu mexanizmlə xəstəxanalar publik hüquqi şəxs kimi, yəni öz gəlirləri hesabına ayaqda qalan qurumlar kimi fəaliyyət göstərəcək. Bu işə dövlət büdcəsinin yükünü xeyli azaltmış olur.

İstifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı:

Azərbaycan dilində

3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2014, 351 s.
5. Ağayev A.Q. Dövlət borcu və onun idarə edilməsi. Bakı., 2002, 230 s.
6. Əsədov H.X., Talıbov S.T. (2005), Dövlət xərclərinin idarə edilməsi və xəzinədarlığın təşkili problemləri. Bakı, 432 s.
7. Həsənlı, Y.H. (2000), “Qarşılıqlı borc probleminin iqtisadi-riyazi təhlili və həlli yolları: “kredit təkanı” və “ımtına təkanı” üsulları”
8. Yadulla Həsənlı (2008). “Ekonometrikaya giriş”, Bakı-2014
9. Yadulla Həsənlı (2014). “Statistika: Praktiki məsələlərin həlli nümunələrilə”, Bakı.

İngilis dilində

1. Abdelaziz, H., Rim, B., & Majdi, K. (2019). External Debt, Investment, and Economic Growth: A Seemingly Unrelated Regression Model for Low-Income Countries. *Journal of Economic Integration*, 34(4), 725-745. doi:10.2307/26820392
2. Acharya, V., & Rajan, R. (2013). Sovereign Debt, Government Myopia, and the Financial Sector. *The Review of Financial Studies*, 26(6), 1526-1560. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/23470187>
3. Arslanalp, S., & Tsuda, T. (2014). Tracking Global Demand for Advanced Economy Sovereign Debt. *IMF Economic Review*, 62(3), 430-464. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org.ada.idm.oclc.org/stable/43297901>
4. Ascari, G. and Sbordone, A.M. (2014), “The Macroeconomics of Trend Inflation”, *Journal of Economic Literature*, Vol.52, 3, pp.679-739. Available at <https://www.jstor.org/stable/24434108>
5. Azzimonti, M., De Francisco, E., & Quadrini, V. (2014). Financial Globalization, Inequality, and the Rising Public Debt. *The American Economic Review*, 104(8),

- 2267-2302. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org.ada.idm.oclc.org/stable/42920889>
6. Barta, Z. (2018). The Puzzle of Relentlessly and Alarmingly Growing Debt. In *In the Red: The Politics of Public Debt Accumulation in Developed Countries* (pp. 1-29). Ann Arbor: University of Michigan Press. doi:10.2307/j.ctt22727f8.6
 7. Bisin, A., Lizzeri, A., & Yariv, L. (2015). Government Policy with Time Inconsistent Voters. *The American Economic Review*, 105(6), 1711-1737. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/43495437>
 8. Bohn, H. (2011). The Economic Consequences of Rising U.S. Government Debt: Privileges at Risk. *FinanzArchiv / Public Finance Analysis*, 67(3), 282-302. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/41303592>
 9. Carapella, F., & Williamson, S. (2015). Credit Markets, Limited Commitment, and Government Debt. *The Review of Economic Studies*, 82(3 (292)), 963-990. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/43551727>
 10. Dell'Erba, S., Hausmann, R., & Panizza, U. (2013). Debt levels, debt composition, and sovereign spreads in emerging and advanced economies. *Oxford Review of Economic Policy*, 29(3), 518-547. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org.ada.idm.oclc.org/stable/23607157>
 11. Ghosh, A., Kim, J., Mendoza, E., Ostry, J., & Qureshi, M. (2013). Fiscal Fatigue, Fiscal Space and Debt Sustainability in Advanced Economies. *The Economic Journal*, 123(566), F4-F30. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org.ada.idm.oclc.org/stable/23470568>
 12. Goswami, G., & Hossain, M. (2013). From Judgmental Projection to Time Series Forecast: Does it Alter the Debt Sustainability Analysis of Bangladesh? *The Bangladesh Development Studies*, 36(3), 1-41. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org.ada.idm.oclc.org/stable/44730018>

13. Gros, D. (2013). Foreign debt versus domestic debt in the euro area. *Oxford Review of Economic Policy*, 29(3), 502-517. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org.ada.idm.oclc.org/stable/23607156>
14. Hager, S. (2016). Bonding Domestic and Foreign Owners. In *Public Debt, Inequality, and Power: The Making of a Modern Debt State* (pp. 70-82). Oakland, California: University of California Press. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org.ada.idm.oclc.org/stable/10.1525/j.ctt1ffjfnf.9>
15. Hager, S. (2016). Fiscal Conflict: Past and Present. In *Public Debt, Inequality, and Power: The Making of a Modern Debt State* (pp. 55-69). Oakland, California: University of California Press. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1ffjfnf.8>
16. Hager, S. (2016). The Spectacle of a Highly Centralized Public Debt. In *Public Debt, Inequality, and Power: The Making of a Modern Debt State* (pp. 14-33). Oakland, California: University of California Press. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1ffjfnf.6>
17. Hager, S. (2016). Who Rules the Debt State? In *Public Debt, Inequality, and Power: The Making of a Modern Debt State* (pp. 83-95). Oakland, California: University of California Press. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1ffjfnf.10>
18. Janeba, E., & Todtenhaupt, M. (2016). Fiscal Competition and Public Debt. *Proceedings. Annual Conference on Taxation and Minutes of the Annual Meeting of the National Tax Association*, 109, 1-28. doi:10.2307/26816621
19. Mahmood, T., Arby, M., & Sherazi, H. (2014). Debt Sustainability: A Comparative Analysis of SAARC Countries. *Pakistan Economic and Social Review*, 52(1), 15-34. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/24398845>
20. McLure, M. (2017). Ricardian Equivalence, the Italian Fiscal Tradition and Western Australia's Government Net Debt. *Agenda: A Journal of Policy Analysis and*

Reform, 24(1), 5-20. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/90017164>

21. Naeem, J., & Sherbaz, S. (2016). Indebtedness and Poverty: The Case of Pakistan. *The Pakistan Development Review*, 55(4), 823-835. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/44986018>

22. Parrish, L. (2016). A Roll of the Dice: Debt Settlement Still a Risky Strategy for Debt-Burdened Households. *Cityscape*, 18(2), 55-72. Retrieved October 16, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/26328256>

23. WERE, A. (2018). (Rep.). South African Institute of International Affairs. doi:10.2307/resrep25988

24. Yared, P. (2019). Rising Government Debt: Causes and Solutions for a Decades-Old Trend. *The Journal of Economic Perspectives*, 33(2), 115-140. Retrieved October 16, 2020, from <https://www.jstor.org/stable/26621242>

25. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Azərbaycanın dövlət borclarının təsviri.....	32
Cədvəl 2: Birinci modelin stasionarlıq testi.....	43
Cədvəl 3: Birinci reqressiya modelinin nəticələri.....	76
Cədvəl 4: İkinci modelin stasionarlıq testi.....	53
Cədvəl 5: Birinci reqressiya modelinin nəticələri	77

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: İnvestisiya qoyuluşları.....	34
Qrafik 2: Xarici borclar.....	35
Qrafik 3: İnflyasiya.....	36
Qrafik 4: Vergi səviyyəsi.....	37
Qrafik 5: Ümumi daxili məhsul.....	38
Qrafik 6: Faiz dərəcələri.....	39
Qrafik 7: Yığımlar.....	40
Qrafik 8: İllik inflyasiya.....	47
Qrafik 9: İşsizlik.....	48
Qrafik 10: Xalis ixrac.....	50
Qrafik 11: İqtisadi böyümə.....	51
Qrafik 12: Dövlət borcları.....	52

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 3: Regressiya nəticələri

Dependent Variable: INV				
Method: Least Squares				
Date: 05/02/21 Time: 12:10				
Sample (adjusted): 3 19				
Included observations: 17 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
DEBT(-2)	-0.017526	0.005051	-3.46942	0.006
GROWTH(-1)	-0.233793	0.429431	-0.544426	0.5981
INF(-1)	-0.134754	0.404033	-0.333523	0.7456
TAX(-1)	14.62649	6.867586	2.129786	0.059
SAVING(-1)	-0.175263	0.42402	-0.413338	0.6881
INT	-7.842642	3.218832	-2.436487	0.0351
C	641.2946	188.4627	3.402766	0.0067
R-squared	0.835774	Mean dependent var	15.0596	
Adjusted R-squared	0.737238	S.D. dependent var	16.7591	
S.E. of regression	8.590772	Akaike info criterion	7.432155	
Sum squared resid	738.0137	Schwarz criterion	7.775243	
Log likelihood	-56.17332	Hannan-Quinn criter.	7.466259	
F-statistic	8.481921	Durbin-Watson stat	1.596337	
Prob(F-statistic)	0.00187			

Mənbə: Cədvəl EViews programında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 5: Regressiya nəticələri

Dependent Variable: INF				
Method: Least Squares				
Date: 05/02/21 Time: 12:19				
Sample (adjusted): 3 18				
Included observations: 16 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
DEBT(-2)	-0.029127	0.013122	-2.219713	0.0536
GDP(-1)	-0.008543	0.004287	-1.992614	0.0775
UNEMP(-1)	-1.573116	3.338503	-0.471204	0.6487
TAX(-1)	5.823372	3.483112	1.671888	0.1289
EXPORT(-1)	1.69E-09	7.14E-10	2.361458	0.0425
OILRENT	0.337492	0.275445	1.225258	0.2516
C	1046.856	501.3528	2.088062	0.0664
R-squared	0.569783	Mean dependent var		7.254576
Adjusted R-squared	0.282972	S.D. dependent var		5.964586
S.E. of regression	5.050662	Akaike info criterion		6.376552
Sum squared resid	229.5827	Schwarz criterion		6.714559
Log likelihood	-44.01241	Hannan-Quinn criter.		6.39386
F-statistic	1.986616	Durbin-Watson stat		2.443014
Prob(F-statistic)	0.170355			

Mənbə: Cədvəl EViews programında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.